

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 06 • સર્ણગ અંક : 162

26 સપ્ટેમ્બર 2008

શેષ લવાજમ : £37.44 / £59.94

‘સાંસ્કૃતિક એકતાને મજબૂત અને સમૃદ્ધ કર્યો જ છૂટકો’

○ વિપુલ કલ્યાણી

કુદરતની કરામત અપરંપાર છે. જુઓને, આ શ્રાવણને તથા ઑગસ્ટ મહિનાઓને સમાંતર આવવા દીધા છે. એક ચાંદ્રમાસી, તો બીજો સૌરચક્રી મહિનો. બંને મહિનાઓમાં અનેક જાતભાતના તહેવારોને ભરચકક આવરી લેવાયા છે. અબીહાલ, ચૌદમી તારીખે પાકિસ્તાનની આઝાદીનો દિવસ હતો. પંદરમી, અલબત્ત, ભારતને વરી છે. તે દિવસે મહર્ષિ અરવિંદની વર્ષગાંઠ પણ આવે અને મહાદેવભાઈ દેસાઈની પુણ્યતિથિ ય આવે. યુરોપ ભરમાં, આધુનિક અંગેજી સાહિત્યનું ઘડતર કરવામાં જેમણે ધ્યાનાકર્ષક ફળો આપ્યો છે તેવા ઐતિહાસિક નવલકથાકાર અને કવિ વોલ્ટર સ્કોટનો પણ જન્મદિવસ આવે. તો સોળમીએ શ્રાવણીપૂર્ણિમાનો ય યોગ આવ્યો. ૧૬ ઑગસ્ટ ૧૯૦૮ની એ ઘટનાને આ દિવસે, વળી, સદી થઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવસોમાં, તે દિવસે ગાંધીએ, ટ્રાન્સવાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસના નેજા હેઠળ, ટ્રાન્સવાલમાં આશરે ત્રણ હજાર લોકોની એક જાહેર વિરોધકૂચની આગેવાની કરેલી. તેમાંથી જ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો છે ને?

આ સપ્તાહઅંત દરમિયાન આવ્યા આવા આવા મધમધતા તહેવારો વચ્ચે, પશ્ચિમ યોર્કશરની ઊડતી મુલાકાત લેવાનું બન્યું. શિપલી અને બ્રેડફોર્ડ નગર વિસ્તારના એ પ્રવાસનો નશો અંતરમનમાં ઠસોઠસ ભરેલો છે.

‘જીવતા તહેવારો’ પુસ્તકમાં, આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરે, શ્રાવણપૂર્ણિમા અંગે, લખ્યું છે : ‘... ભાઈબીજ જેમ શુદ્ધ નિષ્કામ પ્રેમનો દિવસ છે, તેવો આ (રક્ષાબંધનનો) દિવસ નથી. આ તો નિષ્કામ રક્ષકસંબંધ બાંધવાનો દિવસ છે. જેઓ જાતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી (અથવા કરવા ચાહતા નથી) એવા લોકો, તેમનો જેના પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોય એવા માણસ પાસેથી રક્ષાની અપેક્ષા રાખે છે અને તેનું ઘોતક તે રાખી છે. ...’

રાખડીને દિવસે આપણા હાથમાં કોઈ રાખડી બાંધે કે ન બાંધે, પણ રક્ષક વર્ગના હિતનું ચિંતન આ દિવસે કરવું જ જોઈએ, એમ દલીલ કરીને કાકાસાહેબ કહે છે : ‘સમાજની ખોટી માન્યતાને લીધે, જડતાને લીધે અથવા તિરસ્કારને કારણે હરિજન વર્ગની કનડગત ઓછી નથી થતી.’ દલિતો, વંચિતો સમેતની તમામ લઘુમતીઓ આવા રક્ષક વર્ગમાં દાખલ કરીએ અને તેમના રક્ષણનું ચિંતન કરવા સમાજમાં ઉપરતળે આ રિવાજ દાખલ કરવામાં આવે તે જરૂરી બને છે.

કાકાસાહેબનું શ્લોક, જુઓ, કેવી બુલંદી અહીંજાળે છે : ‘રાજકીય એકતા ટકાવવી હોય તો પણ સાંસ્કૃતિક એકતાને મજબૂત અને સમૃદ્ધ કર્યો જ છૂટકો. એ કામ ત્યારે જ બની શકે જ્યારે આપણે એકબીજાના તહેવારો ઊજવી શકીશું, ભેદનાં તત્ત્વો ગોણ કરીશું, અને બધાં ધર્મોમાં, સંસ્કૃતિના નવા નવા આવિષ્કારોમાં, અને ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના સાહિત્યમાં, કૌટુંબિક ભાવ ખીલવી શકીશું. આપણે ત્યાં દુનિયાના લગભગ બધા જ ધર્મો આવીને વસ્યા છે. એમની વચ્ચે સંઘર્ષ રહે એ કોઈ કાળે ચલાવી ન લેવાય. બધા ધર્મો વચ્ચે કૌટુંબિક ભાવ સ્થાપન કરીએ. આ કામમાં તહેવારો, જો સુંદર અને ઉદાર રીતે ગોઠવાયેલા

હોય તો, ઉત્તમમાં ઉત્તમ મદદ કરી શકશે.’

દાઉદભાઈ એ. ઘાંચી આપણા ગુજરાતી માહોલના અવ્વલ નંબરના કેળવણીકાર, વિચારક અને લેખક છે. મૃદુ પ્રકૃતિના આ સાચુકલા સજ્જને, આપણા શ્લોકપુરુષ સાહિત્યકાર અને કેળવણીકાર ધીરુભાઈ ઠાકરની દૂરંદેશ અને તંતોતંત આગેવાનીમાં, ઉત્તર ગુજરાતના પરિસરમાં, અનેક પોરસાવતાં કામો પાર પાડ્યાં છે. આપણા આ દાઉદભાઈના બીજા પુત્ર ફાઝલભાઈ બ્રેડફોર્ડ વિસ્તારમાં, વરસોથી, આંખના વિવિધ દરદોના નિષ્ણાત તજજ્ઞ તરીકે સેવાઓ આપે છે. ફાઝલ ઘાંચીએ ‘અસર’ નામે એક અસરકારક કાવ્યસંગ્રહ ય આપ્યો છે અને હવે બીજા કાવ્યસંગ્રહની તૈયારીઓ પણ આદરાર્થ ચૂકી છે. આ બંને મિત્રો સંગાથે સમય ગાળવાનો અને હળવાફૂલ થવાનો એ જોગ હતો. દાઉદભાઈ અને એમનાં પત્ની પન્નાબહેન (પારિવારિક સંદર્ભમાં, હા, એ ખેડૂનિસ્સાબહેન નામે જ ઓળખાય) ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના પારિવારિક પ્રવાસમાં હતાં. હવે વતન કલોલ તરફ એ વળી ગયાં છે. બીજી તરફ, ફાઝલભાઈનાં પત્ની અસ્માબહેન દાક્તર છે અને શિપલીમાં દવાખાનું ચલાવે છે. અસ્માબહેનનાં માતાપિતા આબિદાબહેન અને અબ્દુરહેમાન રાજપુરા પડખેના બાટલી ગામે વસે છે. એ દંપતી સંગાથે ય દાયકાઓથી નિજી સંપર્ક જળવાયો છે. રાજપુરા સાહેબ જાણીતા તબીબ છે ને સ્થાનિક સમાજસેવાઓમાં વરસોથી ખૂંપેલા રહ્યા છે. વળી, ઉત્તર ગુજરાતના હિમ્મતનગરમાં કેટલીક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સફળ સંચાલન પણ એ કરતા આવ્યા છે.

આ બંને દંપતીઓ સંગાથે રહી, અમે શિપલીમાં અનોખું જ્ઞાનસત્ર યોજ્યું. અમારે વિષયોનો કોઈ જ તોટો નહીં. સાહિત્ય, કેળવણી, ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી જનજીવન, ગુજરાત, તેમ જ એવા અનેક આનુષંગિક સવાલોને વૈશ્વિક પરિપાટીએ મૂલવતાં રહ્યાં. આપણી ઉમેદો, આપણી અપેક્ષાઓ, આપણાં ઉન્મેષો, આપણાં સપનાંઓ, આપણી ઊણપો તેમ જ આપણી ઉપેક્ષાઓ અને આપણી ઉદાસીનતાઓની

ઓપિનિયન

- “ઓપિનિયન” ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- “ઓપિનિયન”માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- “ઓપિનિયન”નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લલાજમના દર

શેષ લલાજમ આ દેશ માટે £37.44 તેમ જ પરદેશ માટે £59.94 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communicationsને મોકલવો.

લલાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

“ઓપિનિયન”

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લલાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue 30, Avantikabai Gokhale Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155/1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 4,000ની શેષ રકમ, Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :

Address :

Post Code :

Telephone :

e.mail :

Subscription : £25 / £40

Date :

અનુભવમંડિત વાતો આ સૌમાં સ્વાભાવિક વણી લેવાતી રહી. અમે, બસ, નર્ચો આનંદ જ કર્યો. આ પ્રવાસનો નશો, આથીસ્તો, અંતરમનમાં ઠસોઠસ્સ ભરેલો પડ્યો છે.

વારુ, અંગ્રેજી સાહિત્યનાં મુઠ્ઠી ઊંચેરાં ત્રણ સાહિત્યકાર બહેનો - શાર્લોટ, એમિલી તથા એન બ્રોન્ટેની આ ભૂમિ ગણાય છે. પવનના સતત સંગીતી સપાટાઓ વચ્ચે, ફરફર કરતા દેખાતાં હેધર નામનાં જાળાંખંખાંના, ક્ષિતિજને પેલી પાર વિસ્તરેલા અને પથરાયા વનના વનવાળા તેમ જ અણખેડાયેલા ઘાસિયા બીડના બીડવાળા આ વાતાવરણમાં, સ્વાભાવિક, આ ત્રિપુટી બહેનોએ અંગ્રેજી સાહિત્યને તરબતર કરી મેલે તેવી એકમેકથી ચડિયાતી કૃતિઓ આપી છે. ‘વૂધરીંગ હાઈટ્સ’ તથા ‘જેઈન એયર’ શી શિષ્ટ કૃતિઓનો ય તેમાં સમાવેશ છે. આવા આ વેસ્ટ યોર્કશર વિસ્તારમાં, એક પા, એયર નદીને કાંઠે, અને બીજી પા, લીડસ અને લિવરપુલ નહેર મોઝર, વસેલા આ શિપલી શહેરની ઉત્તરે બ્રેડફર્ડ તેમ જ વાયવ્ય ખૂણા તરફ લીડસ નામે નગરો વસેલાં છે. આશરે ૨૮,૫૦૦ જેટલી વસતી ધરાવતા આ શહેરમાં, યુનેસ્કો પુસ્કૃત જાગૃતિક સ્તરની ઐતિહાસિક ઈમારતો આવેલી છે. આ વિસ્તારના જગ વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ સર ટાઈટસ સોલ્ટ વાટે, અહીં, ‘સોલ્ટેયર ગ્રામ’ની અદ્ભુત રચના કરવામાં આવી છે. એક જમાનામાં, સર ટાઈટસના આ વિખ્યાત સોલ્ટ કારખાનામાં, સૂતરાઉ મિલ ચાલતી હતી. આજે અહીં વિશાળ સંગ્રહસ્થાન વાટે, આ સમૂળી જગ્યાને સાંચવી - જાળવી લેવાઈ છે.

ઈંગ્લૅન્ડનું એક ભારે અગત્યનું મહાનગર એટલે બ્રેડફર્ડ. તેને હજારેક વરસનો ભર્યો ભાદર્યો, વળી, ઈતિહાસ છે. શિપલીની અડોઅડ આવેલા આ નગરમાં, અબીહાલ, આશરે ૨,૮૪,૦૦૦ લોકો વસે છે. આમાં વાંશિક લઘુમતીઓનો ૨૫ ટકા કાફલો હોવાનો અંદાજ છે. જ્યારે છેલ્લી વસતી ગણતરીમાં વીસેક ટકા વસતી તો ફક્ત દક્ષિણ એશિયાઈ કોમોની બનેલી હોવાનું નોંધાયું છે. તેમાં ૬૮,૦૦૦ પાકિસ્તાનીઓ, ૧૨,૫૦૦ ભારતીયો, ૫,૦૦૦ બાંગલાદેશીઓ તથા ૩,૦૦૦ અન્ય એશિયાઓનો સમાવેશ છે. વસતીની દ્રષ્ટિએ બ્રિટનનું આ ચોથા ક્રમાંકે આવતું નગર લેખાય છે, પરંતુ અડખેપડખેના લીડસ તથા માન્ચેસ્ટર નગરોની સરખામણીએ તેની આર્થિક ઉન્નતિ આજકાલ થોડીઘણી પાતળી હોવાનો અંદાજ છે.

એક જમાનામાં અહીં પણ સૂતરાઉ અને ઊનની મિલો ચાલતી હતી. વળી, કોલસા, લોખંડના કાચા માલ તેમ જ પાણીની છૂટને કારણે ઊભા થયેલા કલકારખાનાંઓને કારણે આ વિસ્તારમાં સમૃદ્ધિ આવી હતી. ઓગણીસમી સદીમાં થયેલી આ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે હિન્દુસ્તાન, પાકિસ્તાનમાંથી અનેક લોકો, આથી, અહીં, નસીબ અજમાવવા, દાયકાઓ પહેલાં, આવી વસ્યા હતાં. આ વસાહતી કોમોએ આ વિસ્તારમાં હવે થાણાં જમાવ્યાં છે. અહીં શીખોની

વસ્તી વચ્ચે છ ગુરુદ્વારાઓ જોવાને સાંપડે છે, તેમ હિન્દુઓની વસ્તીને પોષતાં બે મંદિરો ય આવેલાં છે. ઉત્તર ઈંગ્લૅન્ડમાંનું કદાચ સૌથી મોટું મંદિર, લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, તો અહીં જ છે. વળી, બૌદ્ધ ધર્મી કેન્દ્રો છે અને હનફિયા ને મદની જામિયા મસ્જિદો સહિત સંખ્યાબંધ મસ્જિદો પણ છે. દાઉદી વહોરા સમાજનું ય ધાર્મિક સ્થળ અહીં છે. વળી, આ વસાહતીઓનાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક મથકોનો ય અહીં તોટો નથી. બીજી પાસ, જુલાઈ ૨૦૦૧ના અરસામાં, વિલાયતના વિવિધ ઓતરાદા વિસ્તારના બીજાત્રીજા મથકોમાં થયેલાં જાતીય તોફાનો પછી, અહીં પણ આવા તોફાનો ફાટી નીકળ્યા હતા.

પાનબીડું :

વરુની પેઠે ખાવું, બિલાડીની પેટે બગાસાં ખાવાં અને અજગરની પેટે પડ્યા રહેવું એ તહેવારનું મુખ્ય લક્ષણ કોક કોક ઠેકાણે થઈ પડ્યું છે. એક તહેવાર એટલે ત્રણ દિવસનો બગાડ એટલું તો ખરું જ. આવી હાલતમાંથી તહેવારોને બચાવવા એ આપણું મુખ્ય કામ છે.

- આચાર્ય કાકા કાલેલકર

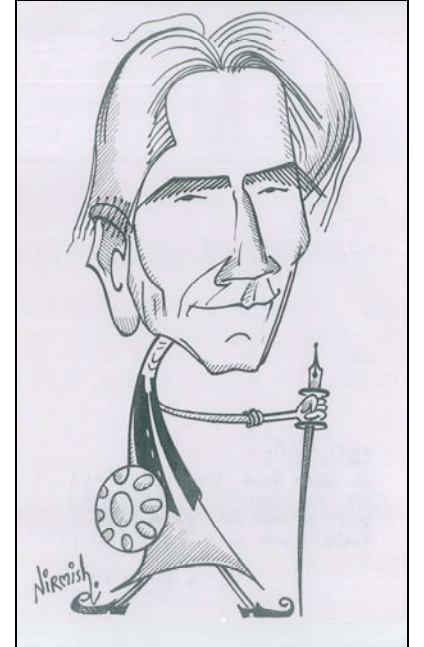
(સદ્ભાવ : ‘જીવતા તહેવારો’)

૨૫.૦૮.૨૦૦૮

vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

આપ કી તારીફ

○ નિર્મિશ ઠાકર

રઘુવીર ચૌધરીને -

એમ પરિષદ લાગશે સ્થિર છતાં અસ્થિર !
વીર હજી સાબૂત છે, ધીર અને ગંભીર !
શૌર્ય કદી જોવે નહીં ફૂટપાથ કે શેઢો ...
ખેંચેલી તલવાર પર તિલક કરે રઘુવીર !

e.mail : nirmish1960@yahoo.com

‘નવ કરશો કોઈ શોક – રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક.’

‘નર્મદાશંકરને જે ગુજરાતી ન જાણે તે ગુજરાતી જ કેમ ગણાય ?’ – સન ૧૮૩૩માં નર્મદની જન્મશતાબ્દી મુંબઈમાં ઊજવાઈ ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ યરવડા જેલમાંથી કનૈયાલાલ મુનશી જોગ પત્રમાં આમ પૂછેલું. વળી, ‘ધન ધન હો નર્મદવીર !’ ઉદ્ઘોષતા હોય, તેમ આપણા એક શિરમોર કવિ, અરદેશર ખબરદાર કનેથી, ત્યારે ‘અગ્નિશિખા છંદ’માં એક દીર્ઘ કાવ્ય પણ આપણને જણ્યું છે. સ્વાભાવિક, આથીસ્તો, આપણા લેખક વિવેચક દીપક મહેતા જાહેરમાં ધોખો કરી તાજેતરમાં લખે છે : ‘આજે ૭૫ વર્ષ પછી તો આવી સવાલ પૂછનાર પણ આપણી વચ્ચે કોઈ નથી.’

દીપકભાઈની એ લાંબી રજૂઆતમાં સાદાન્ત દમ ભર્યો પડ્યો છે. ક્રિયાપદના નજીવા ફેરફાર સાથે, ચાલો, તે જોઈ તપાસીએ : નર્મદના જન્મને ગત ઑગસ્ટની ૨૪મી તારીખે પૂરાં ૧૭૫ વર્ષ થયાં. કોઈ નાના-મોટા લેખકને ૫૦-૬૦-૭૦- વર્ષ થાય ત્યારે સમારંભ, પુસ્તક-પ્રકાશન, પ્રસિદ્ધિ એ બધાંની ગુજરાતીઓને નવાઈ નથી. પણ આજે સ્થિતિ એવી છે કે કોઈ કથાકાર-પ્રવચનકાર જે પૈસાદાર-વગદારની કૃપાપ્રસાદી વગર એવું કશું કરવાનું ભાગ્યે જ બની શકે. અને પોણા બસો વર્ષ પહેલાં જન્મેલા કોઈ માણસ માટે ઓચ્છવ કરાવવામાં એ કાર-દારોને શો ફાયદો ! એટલે ૨૪મી ઑગસ્ટનો દિવસ પણ વણનોંધ્યો વીતી ગયો. પણ એ વાતનો શોક શો કરવો ? કારણ નર્મદે જ તો ગાયું હતું : ‘નવ કરશો કોઈ શોક.’

એ ૧૮૮૩નું વરસ હતું. લેસ્ટર પછી લંડનનો વારો આવતો હતો. એ વરસે વીર નર્મદની ૧૫૦મી જયંતી પડતી હતી. અમારી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ હેઠળ, અમે લેસ્ટરમાં મોટો અવસર યોજ્યો હતો. એ સાલના મે માસની ૨૭, ૨૮ અને ૨૯ તારીખોએ, અમારી બીજી ભાષા સાહિત્ય પરિષદનો એ ત્રણ દિવસનો જલસો હતો. અને વિખ્યાત ઋષિમીડ હાઈસ્કૂલના પ્રાંગણને અમે ‘નર્મદ નગર’ નામકરણ આપ્યું હતું. ઠામઠામથી લોકો અહીં ઊમટ્યા હતા. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના તત્કાલીન પ્રમુખ મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ તેમ જ વહીવટી મંત્રી રઘુવીર ચૌધરી અતિથિ તરીકે પૂરેવચ્ચે ઉપસ્થિત હતા. આ પરિષદમા રજૂ થયેલા બહુધા નિબંધો અકાદમીના અનિયતકાલીન “અસ્મિતા”ના વર્ષ - ૨, અંક ૨માં સમાવેશ થયા છે. એ અંક તો સને ૧૮૮૫માં બહાર પડેલો. આ ભાષા-સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ થયેલા બહુધા નિબંધો કંઈક આવા છે : દિવંગત અમૃતલાલ રતનશી દક્ષિણીએ ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ’ની વિષદ સમજણ આપી હતી. જ્યારે રમણભાઈ એચ. પટેલે તેમ જ વિનોદ કપારીએ ‘ગુજરાતી ભાષાનો આપણા યુરોપીય જીવન સાથેનો સદર્ભ’ પેશ કર્યો હતો. યોગેશ પટેલ ‘બ્રિટનમાં સર્જાતું ગુજરાતી સાહિત્ય’ લઈને ફરી વળ્યા હતા. બીજી પાસ, રોહિત બારોટે ‘સાંપ્રત જીવનની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર’ બાબત વિગતે છણાવટ કરી હતી. વળી, ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને પ્રસારણ એક સમીક્ષા’ અંગે પ્રવીણ લુક્કાએ સવિસ્તર ઝાંખી આપી હતી.

ઉપર ઉલ્લેખિત છે તે કનૈયાલાલ મુનશી પરના પેલા કાગળમાં, ગાંધીજી વિશેષે લખે છે : ‘મને તેનો પરિચય બચપણથી થયો હતો. ‘સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે’ ગાતાં થાક જ ન લાગે. ત્યારે આરંભાયેલો રાગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પાકો થયો. ગીતાનો પૂજારી તો હું થઈ ચુક્યો હતો. પણ નર્મદાશંકરના ગીતાના અનુવાદની પ્રસ્તાવનાએ મારી ગીતામાતાની ભક્તિ દબ કરી ને નર્મદાશંકર પ્રત્યેનું મારું માન વધ્યું. મને દુઃખ એ જ રહી ગયું કે મારી અનેક પ્રવૃત્તિએ મને નર્મદાશંકર જેવા લેખક ને કવિનો પણ હું ઈચ્છું તેટલો પરિચય ન કરવા દીધો.’

વારુ, નર્મદની એ દોઢસોમી જયંતીએ, આમ, અમે લેસ્ટરમાં તો ‘નર્મદ છાપ’ બ્યૂગલ ફૂંકેલું; અને પછી, ગુજરાતીઓથી સતત ઊભરાતા, બૃહદ્દ લંડનના એક ઉપનગર, વેમ્બલીમાં જંગ જીતવા ઊતરી પડેલા ! ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનાં વિધવિધ પોતને બળૂકી રસમોએ પેશ કરવામાં એક બિન-ગુજરાતી વિદ્વંસી, નામે, રંજના એશે આ દેશમાં બહુ મોટો ફાળો ઓપિનિયન / Opinion

આપ્યો છે. અંગ્રેજોનાં અધ્યાપિકા રંજનાબહેન સંગાથે, દાયકાઓથી નજીકના સંપર્ક અને સંસર્ગ રહ્યા છે. એમણે નર્મદની આ દોઢસોમી જયંતીની ઉજવણી ઠાઠમાઠથી અહીં લંડનમાં થાય તે માટે આંરંભિક કાર્યવાહી કરેલી. પરિણામે, ઈલિંગ રોડ લાયબ્રેરીના પરિસરમાં, પેલી બીજી ભાષા-સાહિત્ય પરિષદ બાદ, એક સાંજે અમે એક કાર્યક્રમ યોજી, નર્મદને હોશભેર સંભાર્યા હતા. ડૉ. રંજના એશે અંગ્રેજી ભાષા વડે નર્મદની ક્ષમતા, તેનું સાહિત્ય સર્જન અને તેનાં જીવનકવનની વાત છેડી જાણી હતી. બીજી પાસ, તંતોતંત વિદ્વાન દિવંગત ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસે ગુજરાતીમાં નર્મદને સર્વાંગી ખડા કર્યા હતા. બંને સરસ વક્તાઓએ માનવમહેરામણને પુશ કરી દીધો હતો, તેમ સાંભરે છે.

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
જન્મ : ૨૪ ઑગસ્ટ ૧૮૩૩
અવસાન : ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૬

... અને વરસો પછી, ગયા સૈકાના આખરના વરસોમાં, લંડનના ખ્યાતનામ કોમનવેલ્થ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના સભાખંડમાં, બ્રિટનવાસીઓએ વીર નર્મદને જાણે કે રૂબરૂ ભાળ્યા હતા. ‘નર્મદ : મારી હકીકત’ નામે એકપાત્રી અભિનયનો એ ચિરંજીવ દાખલો હતો. હકીકતમાં એ વૈશ્વિક સ્તરની સાંસ્કૃતિક ઘટના બનતી હતી. અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠે આવેલા ન્યૂ ઈંગ્લૅન્ડના પ્રખ્યાત માસાચુસેટ્સ રાજ્યમાં, રૈડિંગ ગામ પાસે, આપણા મોટા ગજાના એક કલાકાર, લેખક અને કવિ વસે છે. નામ તેનું ચંદ્રકાન્ત શાહ. ‘ખેવૈયા’, ‘એક હતી રૂપાળી’, ‘એવા મુંબઈમાં ...’, ‘નર્મદ’, ‘મહાત્મા.ગાંધી.કોમ’, ‘માસ્ટર ફૂલમણિ’ જેવાં નાટકો આપણા આ ચંદુ શાહે આપ્યાં છે. ચંદુ શાહે ઉન્નત ને ઉન્મીલિત કવિતાઓનો જબ્બર ફાલ આપ્યો છે. માનશો ? નર્મદની તમન્ના જેવું ઈન્ટરનેટી ‘નર્મદ.કોમ’ બ્લોગ પણ એ ચલાવે છે. આજે ય આપણા આ ચંદુ શાહનું એ એકપાત્રી નાટક અનેક સ્પંદનો ફેલાવતું રહ્યું છે. દિવંગત હસમુખ ગાંધીએ લખ્યું છે તેમ, ‘ઈતિહાસનાં પાનાંમાંથી બહાર પડે છે અસલી નર્મદ’નો એ ભાવ, એ જોસ્સો હજુ ય આજે અનુભવવા મળે છે.

આ નાટકનું લેખન, દિગ્દર્શન અને સંકલન હતું અમેરિકાના એક મિડવેસ્ટર્ન રાજ્ય ઓહાયોના, ડેન્ટન ગામના ગજાવંત શહેરી હરીશ ત્રિવેદીનું. બંધિયાર થઈ ગયેલી આપણી રંગભૂમિમાં આ નાટકે ચેતના

આણી હતી. હરીશભાઈ પત્રકાર છે અને વરસોથી અમેરિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. 'ઈન્ડિયા ફાઉન્ડેશન' હેઠળ એમણે ધ્યાનકર્ષક પ્રવૃત્તિઓ વરસોથી કરવાની રાખી છે. આ ફાઉન્ડેશન હેઠળ, ગુલાબદાસ બ્રોકર લિમિટેડ 'નર્મદ' નામક એક અંગ્રેજી પુસ્તક ૧૯૯૫ના અરસામાં બહાર પડેલું. આ ચોપડીનું સંપાદન પણ આપણા આ હરીશભાઈએ સુપેરે પાર પાડેલું છે. આ પોણાબે કલાક ચાલતા નાટકે, ૧૯૯૫થી ૧૯૯૮ના વરસો દરમિયાન, અમેરિકાથી, વાયા લંડન, ભારત વચ્ચે રોનક પાથરી હતી. તેનો ઉજાશ હજુ ય પામીએ છીએ.

ધોતાળ ઈત્યાદિ. મારાં લખાણથી ઘણા જણને એમ લાગે છે કે હું મારે પોતાના વિષે બહુબોલો છઉં ને એમ લાગે તેવું જ છે, કારણ કે જરૂરે તેઓ મારા લખવાનો યથાર્થ - મર્મ ન સમજતાં અને મારો રાતદહાડાનો શ્રમ પોતાના ખ્યાલમાં ન લેતાં ઉલટા મારી મજાક નિંદા કરે છે તારે તેથી હું ઘણો ખિન્ન થાઉંછ, ને એ ખિન્નતા પોતાની મેળે જ બહાર નિકળી પડે છે. - તેઓ મને બડાઈખોર કોહો, તો કોહો પણ વારૂ, મારું સમજશે તો ખરા. ઘણા જણ પ્રસ્તાવનામાં પોતાની મેહેનત બતાવે છે જ અને ઘણા જણ પોતાના ગંથમાં બહારના વિવેકના પડદામાં પોતાને વિષે બહુ બોલેછે જ. -

સાહિત્યકાર મધુ રાયે 'નીલ ગગન કે તલે' નામક "અભિયાન"માંની એમની તત્કાલીન કટારમાં લખ્યું હતું :

'પરદો ખૂલે છે, સ્કીન ઉપર સ્વાઈડો પડે છે : ગુજરાતનો નકશો, ગુજરાતનાં મંદિરો, પાઘડી, પગરખાં, અંગરખું, ધોતિયું, હાથમાં સૂડી, સોપારી અને જનોઈ ! અચાનક નાટકની અઘવચ નર્મદ દોડતો તમારી પાસે આવે છે અને હાથમાં મૂકે છે : "ડાંડિયો" ! તારીખ ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૪ના દિને પ્રકટ થયેલ એ પત્રિકાના પ્રથમ અંકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર છે દોહરો :

ડાંડિ વગાડે ડાંડિયો, હોય ડાંડિયો જેહ,

મુકે ડાંડપણ ડાંડિયો, મસ્તી કરતો રેહ

અને તેના પછી છે નર્મદની હાજી ગગડાવતી હાકલ :

ડમ ડમ ડમ ડમ ડમ ડમ ડમ ડમ - જગજો રૈયત બાર વાગા બાર !

... આજકાલ ... ચોર જુગારી છિનાળવા રાંડબાજ ઠગ ધુતારા ખૂની વગેરે હરામનું તકાવનારાઓની ટોળીયો ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે - રે તેમાં મોટ મોટાઓ છે - બડે બડે વેપારીયો છે - સરકારી ઓફિસદારો છે - પઢેલા લોકો છે. ... તેઓ હરામનું ખાવાની અને ગરીબ રૈયતને પાયમાલ કરી નાખવાની તજવીજ કરે છે ...

આશરે ૫૩ વર્ષની ટૂંકી ઉંમરે, સન ૧૯૮૬ની ૨૫ ફેબ્રુઆરીએ, નર્મદાશંકરે દેહ છોડ્યો. વીરરસ ગાનાર, ટેકીપણું દાખવનાર વીર નર્મદમાં દૂરંદેશી ભારોભાર હતી. એમની આગોવાનીમાં ચેતના હતી. કલમમાં તેજના ચમકારા હતા. એમને ઈતિહાસની સૂઝ હતી અને સમાજસુધારાની જબ્બર તાલાવેલી હતી. એમને દયાનંદ સરસ્વતી સંગાથે બિરાદરીનો જેમ અંગત અંગત ભાવસંબંધ હતો, તેમ નક્કી, એ દિવસોમાં ઊઘડું ઊઘડું થતી પેલી રાષ્ટ્રીય ચેતનામાં ય એમની દેણગી હોઈ શકે છે. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા આરંભાઈ, તે પૂર્વેની આરંભિક ચર્ચાઓમાં નર્મદે સક્રિય ભાગ લીધાનું ક્યાંક વાંચ્યું હોય, તેમ આછેરું હાલ સાંભરે છે. કાશ ! એ લાંબુ જીવ્યા હોત, તો એમણે પાયાગત મગરૂરીથી, એ મહાસભામાં અને તેની તમામ કાર્યવાહીઓમાં આપણા ગુજરાતનું જોમવંત પ્રતિનિધિત્વ જરૂર કર્યું હોત.

પાનબીડું :

મારા સરખાએ પોતાની હકીકત પોતે જ લખવી ને તે વળી પોતાની હેયાતીમાં પોતે જ છાપી પ્રગટ કરવી, એ લોકમાં અવિવેક જેવું લાગે ખરૂં - નથી હું પંડિત, નથી હું જોદો, નથી હું ધરમગુરૂ, નથી શ્રીમંત ઓપિનિયન / Opinion

આ હકીકત લખુંછ તે કોઈને માટે નહીં, પણ મારે જ માટે - મારે માટે પણ તે, ઓળખાવાને નહીં (ઓળખાઈ ચુકોછ), દ્રવ્ય પદવિ મેળવવાને નહીં પણ ભૂતનું જોઈ ભવિષ્યમાં ઉત્તેજન મળ્યાં કરે તેને માટે.

તો પણ, આ હકીકતમાં જે લખવાનું ઘટતું નહીં જ વિચારું તે તો હું નહીં જ લખું, પણ જે જે હું લખીશ તે તો મારી જાણ પરમાણે સાચેસાચું જ લખીશ, પછી તે મારું સારું-સારું હો કે નરસું હો, લોકોને પસંદ પડો કે ન પડો.

- નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

(સદ્ભાવ : 'પ્રયોજન', "મારી હકીકત")

(૦૧.૦૯.૨૦૦૮)

મળિયો મળિયો મળિયો મહેતા નરસૈયાનો સ્વામી રે !

સુરેશ દલાલે, 'બૃહત્ ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ'માં, લખ્યું છે : ગુજરાતી કવિતાનું પ્રભાત નરસિંહના 'પદે પદે ઊઘડે છે', માત્ર નરસિંહની જ નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતી મધ્યકાલીન કવિતા જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનાં પદોથી ઘબકે છે. વળી, સુરેશ દલાલ-મુદ્રા જેવું લખાણ, નાદશ્રી શ્રેણીની નરસિંહ મહેતાના ઉત્તમ પદો સંબંધક ત્રણેક કોમ્પેક્ટ ડીસ્કમાં લેવાયું છે, તે મુજબ, નરસિંહ મહેતા, આપણા આદિકવિ, અનેક અર્થોમાં ક્રાંતિકારી સર્જક છે. પાંચ સદીઓની પરીક્ષામાં પાર ઊતરેલી અને મહદ અંશે શ્રુતિપરંપરાથી સચવાયેલી પદરચનાઓ તેમની ભવ્ય પ્રતિભાનો પડઘો પાડે છે. કુંવરબાઈનું મામેરું, શામળશાનો વિવાહ, ઝારી, હુંડી અને હારના ચમત્કારને ન માનીએ તો પણ કવિતા શું ઓછી ચમત્કાર છે ? નરસિંહની અભિવ્યક્તિનું રહસ્ય એ છે કે તેણે અલ્પકાવ્યમાં ઘબકતાં સ્પંદનો નેત્ર વિણ નિરખ્યાં છે, રૂપ વિણ પરખ્યાં છે અને વણ જિલ્લાએ પીધાં છે, તો સાથે મોરલીના નાદમાં, શ્રવણના સ્વાદમાં, ઝાંઝરી, ઝાલરી અને મુદંગના તાલમાં બ્રહ્મને ગાજતાં પણ સાંભળ્યું છે. જે જગતની ગતિ-વિધિમાં આપણે ગુંચવાયા કરીએ છીએ એ તેને 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે' લાગે છે. નિર્ગુણ, નિરાકારના 'ચૈતન્યવિલાસ'ને સગુણ સાકાર પુરુષોત્તમ કૃષ્ણની લીલારૂપ રાસ જોતાં વચ્ચે દીવેટિયો થઈને એ બાહ્યાભ્યંતર તેજ રેલાવે છે. જ્ઞાન-ભક્તિ તથા વૈરાગ્ય-શૃંગારનો દુર્લભ યોગ તેના ધ્યાસોચ્છવાસમાં સહજ ઘબકે છે. તેથી જ તેની અભિવ્યક્તિમાં સમગ્રતા વહે છે. ભાવ સમૃદ્ધિ, વસ્તુ વિષય, રચના કૌશલ્ય, શબ્દ વૈભવ, લય, કલ્પના, દર્શન, આધ્યાત્મ અને ચમત્કૃતિએ ગુજરાતની સુષુપ્ત ઊર્મિઓને પાછલી ખટઘડીમાં જગાડી દીધી છે.

'દેશવિદેશોમાં ગુજરાતી ભાષાના ભવિષ્ય પર પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નો મંડાઈ રહ્યા છે, ત્યારે જગતભરના ગુજરાતીઓને તેમની અસ્મિતાનો ખ્યાલ કરાવે તેવા અભિયાનની આજની આવશ્યકતા છે.' - આવી સૂચક રજૂઆત લંડનસ્થિત વ્યાપારી પેઢી, 'નવરસ રેકર્ડ્સ'ની આ કોમ્પેક્ટ ડીસ્કમાં, સૌનું ધ્યાન દોરાય તેમ આપવામાં આવી છે. અને પછી, આ દલીલ આગળ હીડે છે : 'આ માટે આપણા ભવ્ય વારસાને જાણવો તથા માણવો અનિવાર્ય છે. આપણા અસ્તિત્વના મૂળને સમૃદ્ધ કરે, આપણી અસ્મિતાની ઓળખ અને આપણી અમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાનું પેઢી દર પેઢી જતન તથા સંવર્ધન કરવાની દિશામાં એક પગલું' એટલે રમણીકલાલ કાશીનાથ ભટ્ટ દ્વારા, 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ની નિશ્રામાં, અબીહાલ,

અહીં પેશ થયેલો 'નરસૈયો : ભક્ત હરિનો' કાર્યક્રમ. સવિતાબહેન પટેલ, હંસાબહેન પુરોહિત, પરિસીમાબહેન બીજવાડિયા તથા ભદ્રાબહેન વડગામા સંગાથી કોરસ ગાયકો હતાં. જ્યારે જાજરમાન તબલચી મધુકર કોઠારેએ સુપેરે સંગત આપી હતી. ભૈરવી, દરબારી કાનડો, તિલક, જોગિયા, સોહિણી, કાફી, ભીમપલાસ, બિહાગ, (ગુજરાતી) પીલુ, યમન કલ્યાણ, ઝિંઝોટી, દરબારી દેશી, સારંગ, આશાવરી, શંકરાભરણ સરીખા વિવિધ રાગોમાં રમણીકલાલ ભટ્ટે નરસિંહ મહેતાની વાણી પેશ કરેલી. આમ એ સાંજિયો જલસો મજેદાર બની ગયેલો. બીજા પા, લેસ્ટરસ્થિત, 'સુહેતુ' નામની બીજા તંત્રવ્યવસ્થા હેઠળ પણ, 'પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર' નામે ચિત્ત પ્રસન્ન કરતી એક મજેદાર સી.ડી. વરસો પહેલાં બહાર પાડવામાં આવી છે, તે ય સાંભરી આવ્યું.

નરસિંહ આદિ કવિઓ વિશે ઉમાશંકર જોશીએ જે જે લખાણ કર્યાં છે તેની બરોબરી કરનારં બળકટું સાહિત્ય હજુ જોવું મારે બાકી છે. ઉમાશંકરભાઈએ તો નરસિંહ મહેતાને જબ્બર લાડ કર્યાં છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૨ ખંડ : ૧'માં ઉમાશંકરભાઈ લખે છે તેમ, 'નરસિંહના પદો નિરંતર લોકજીભે રહ્યાં કેમ કે તે લોકહૈયે વસી જાય એવાં હતાં. ક્યાં નરસિંહની ભૂમિ, ગિરનારની તળેટી, અને ક્યાં ગુજરાતના સીમાડાની અરવલ્લીની ટેકરીઓ ? પણ એ ટેકરીઓમાં પછાત વર્ગના અભણને મુખે પણ નિત્ય સવારે નરસિંહની પંક્તિઓ ગવાતી સાંભળવા મળે છે.' અરે, વાંચકજી, આફ્રિકે ગયેલા ગુજરાતીઓ વચ્ચે, ગીચ વનમાં વસેલાં અનેક ગામડાંગામોમાં પણ નરસિંહની વાણી, પેલી એકલદોકલ નારદીવીણાના - તંબૂરાના - તારે, તાલમાં, તૂંડી તૂંડી નાદ સહ, પડઘાતી સાંભળી છે. પાંચેક દાયકાઓ પહેલાં, મારા બાપુજીના પંડછંદી ઘેરા અવાજમાં, અને દેશ્ય હલકમાં સતત ગવાતું રહેતું આ ભક્તકવિનું પેલું પદ : 'જ જ નિંદરા હું તને વારું... ' આજ પણ મને અંદરબહાર કેફ ચડાવી જાય છે. વળી, આ ફક્ત મારી જ વાત બનતી નથી; મારી અને તે પહેલાંની પેઢીઓના ઘરઘરનો આવો અનુભવ છે. ઉમાશંકર જોશી ખરેખાત કહે જ છે તેમ 'એ પંક્તિઓનું વશીકરણ છે. ભક્તિની સાથે સાથે માણસમાં રહેલી

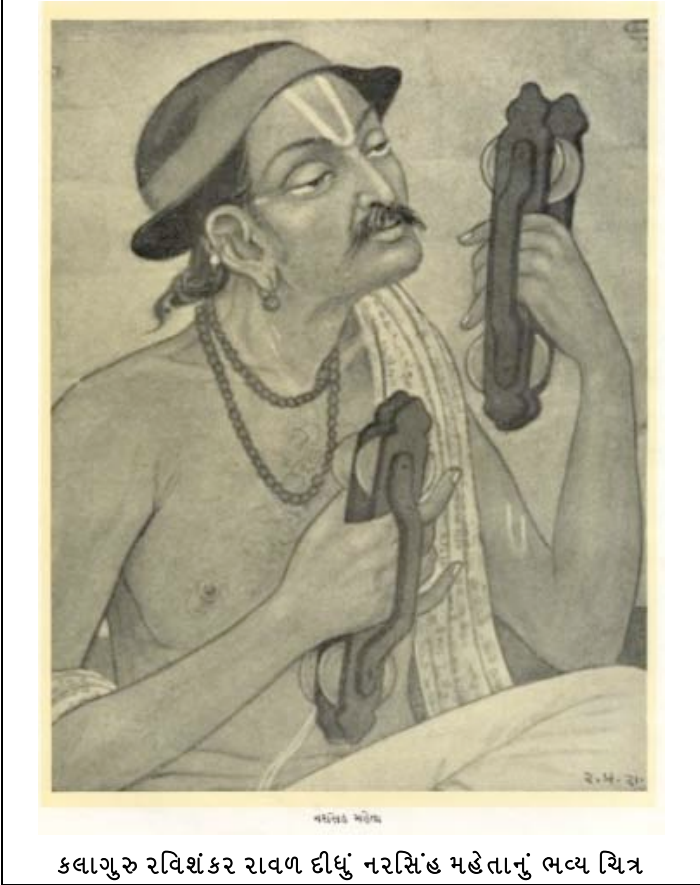
સોંદર્યવૃત્તિ સંતોષવાની નરસિંહની ભાષાની શક્તિ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. નરસિંહ ગુજરાતી ભાષાનો 'આદિકવિ' ઇતિહાસદષ્ટિએ નથી, પણ નરસિંહમાં ગુજરાતી ભાષાને એનો પ્રથમ અવાજ સાંપડે છે. ...'

લંડન કૉલિંગ

આવા આ 'વીર્યવંત સર્જક'ને પણ, અહીં, વિલાયતમાં ગુંજતો કરવા, ગાજતો કરવા સંદીપ રાવલ, જગદીપ શાહ, કિરીટ શુક્લે તેમ જ મેં, ઠીક સોળ વરસ પહેલાં, એક મહાભારત કામ હાથ ધરેલું. કાઠિયાવાડનું ધાવણ ધાવેલા સુરેન્દ્રનગરવાળા પેલા બુલંદ કંઠ, મરમી કે'ણી તથા સૂફી કલમના કસબી અને સંતસાહિત્યના ઊંચેરા મરમી બાબુભાઈ રાણપુરા 'બાબલ' અહીં આવેલા. ઠીક ઠીક વખતના એમના આ રોકાણ વેળા, એમની સાથે સુરેન્દ્રનગરમાંના એમના સાથીદાર, દિવંગત ડોલરદાન ગઢવી પણ હતા. શું એ માણસનો કીમિયાગરો મધુર કંઠ ! ... વાહ ! વાહ !! ... એ બેલડીએ એકમેકથી ચડિયાતા સંગીતના અનેક જલસાઓ અહીં વિલાયતની ભોમકા પરે આપણને આપ્યા. અને આથીસ્તો, અમે એમની કનેથી સમજદારીએ 'હરિરસની હેલી' નામે એક આખી રાતનો કાર્યક્રમ માગી લીધો. અને, હમસફર વાંચકજી, એની તે શી વાત કરવી ? આ મૂળ ગિરનારી મનેખ, ઊંઈ બાબુભાઈ રાણપુરા, કાઠિયાવાડી સંત પરંપરામાં, અમને સાથે રાખી, જાણે કે અલખની જાતરાએ નીકળ્યા. આપણાં બળુકા ભક્ત કવિઓનું અમે તે રાતે ઠીકાઠીક રસપાન કર્યું અને પાછલી ખટઘડીએ નરસિંહને પીઠા જ કીધો, બસ, પીઠા જ કીધો. પ્રભાતી, પ્રભાતિયાં, પદો અને હા...હા...હા, કેટલું બધું. અને તો ય અમારી તરસ છીપાતી જ નહોતી. બાબુભાઈ રાણપુરા સમજાવતા જાય, અરસપરસ, મરમી કે'ણી સાથે, માંડણી કરતા જાય, અને પછી ડોલરદાનનો કંઠ ગહેકતો જાય. શો તેનો નશો ! એ બુલંદિયો કંઠ હજુ મનમાં ઘુમરાતો અનુભવ્યા કરું છું. આવા અવસર ક્યાં ય ભાળ્યા નથી, - ન તળ ગુજરાતમાં, ન બૃહદ્ ગુજરાતમાં, અને ન તો ડાયસ્પોરિક ગુજરાતમાં. ઓતરાદા - આથમણા (ઉત્તર-પશ્ચિમ) લંડન વિસ્તારમાંની વિલ્સડન લાયબ્રેરીના પરિસરમાં, બસ્સો

ત્રણસો માણસો વચ્ચાળે, ભક્તિરસની ગંગાને ભગીરથે જાણે કે જટા હળવી થવા દઈને, બસ, છૂટી મૂકી જ દીધી. એ રાતે આ ગંગા સમથળ વહેતી જ રહેલી અમે અનુભવી. અને તે હજુ ય સુકાઈ નથી ! અમે તે રાતે એ સભર સભર વહેણમાં ખૂબ નાહ્યા છીએ; અને તે દહાડાની સુવાસ હજુ ય આવ્યા કરે છે.

કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ દીધું નરસિંહ મહેતાનું ભવ્ય ચિત્ર

સંદીપ રાવલને અને મને, આપણા આ નરસિંહ મહેતાને, હા, આપણા તાત, આ નરસિંહ ભગતને જ, ફક્ત, એક આખી રાત નરસિંહમય અવસરમાં રજૂ કરવાના ઓરતા હતા. પરંતુ આવી આખી રાતની મજલિસ સારુ જગ્યા, ભલા, મેળવવી ક્યાં ? ખૂબ ફરી વળ્યા. પેલી લાયબ્રેરીમાં ય નિયમો બદલાયા; અને અમે ઠેરના ઠેર ! કોઈકે કહ્યું સાઉથહોલના લેડી માર્ગેટ રોડ પરના એક મંદિરમાં ક્યારેક રાતભરનાં ભજનો થાય છે. અમને બંનેને, મનમાં, ગુજરાતી હોવાનો તોર હતો. નરસિંહને, આથીસ્તો, આપણા ઓલિયા પીર લેખીને અમે સાઉથહોલની ખેપ કરી. સંચાલકોને વાત કરી. પણ તે ટસના મસ થયા જ નહીં ! પૂછે : નરસિંહ મહેતા કોણ ? અમારો ઓથાર ઊતરે તે પહેલાં જ પાછા કહે : આ તો પંજાબી માહોલનું મંદિર છે; તમતમારે કોઈ ગુજરાતી વાતાવરણવાળું જ મંદિર ખોળી લો ... ! ... અમને ઝાટકો લાગ્યો. એ સંચાલક, એક દા, આપણા અવ્વલ નંબરના શિરમોર આગેવાન દિવંગત વિષ્ણુ શર્મા સંગાથે રહીને રંગભેદની સામે ઝીંક લેતા હોવાનું જાતે અનુભવેલું. આથીસ્તો, તેમની સાથે ભારે લમણાઝીંક કરી જોઈ. કોઈ જ ફેર પડ્યો નહીં ! ... આપણા માંહે માંહેના આ રંગભેદ, ભાષાભેદ, જાતિભેદ, વર્ણભેદ, પંથભેદની નકરી ભીંત્યું અમે તે દહાડે ય લગીર ભાંગી શક્યા જ નહીં. અમે ઘંટીના પડ વચ્ચે ભીંસાતા હતા. ... અમારી હૂંડી ન જ સ્વીકારાઈ. ‘મનડાની આખરી ઉમેદ’ બર ન આવી. આમ, અમારા એ ઓરતા સદાને સારુ ઢબૂરાઈ ગયા.

રમણીકલાલ કાશીનાથ ભટ્ટ, અબીહાલની પેલી સાંજે, કહેતા જ હતા ને કે આપણી વિરાસતમાં ત્રીસેક ઉપરાંત વિવિધ રાગરાગિણીઓ છે. આપણો વારસો વિશાળ અને ભવ્ય છે. એને જાળવવા સભાનપણે સક્રિય યત્ન કરવા જોઈએ. હવે પછીની પેઢીને ય તેની કેળવણી વારસામાં આપી જવી જોઈએ, એવી વકાલત ર.કા. ભટ્ટે કરી લીધી. અને પછી, જાણે કે મારા મનપ્રદેશની ભાષામાં એ બોલતા ન હોય, તેમ કહેતા રહ્યા : આપણને ગુજરાતીઓને આપણા કરતાં બીજા સવિશેષ ફાવે છે. ચોમેરે જોઈએ જ

છીએ ને તેમ, તે જ આપણો લાભ પછી ખાટી જાય છે ! ... લાગે છે કે કદાચ આપણે હજુ ય વેવલા છીએ.

પાનબીડું :

હળવે હળવે હળવે હરજી મારે મંદિર આવ્યા રે;
મોટે મોટે મોટે મેં તો મોતીડે વધાવ્યા રે.
કીધું કીધું કીધું મુને કાંઈક કામણ કીધું રે;
લીધું લીધું લીધું મારું મન હરીને લીધું રે.
ભૂલી ભૂલી ભૂલી હું તો ઘરનો ધંધો ભૂલી રે;
ફૂલી ફૂલી ફૂલી હું તો હરિમુખ જોઈ ફૂલી રે.
ભાગી ભાગી ભાગી મારા ભવની ભાવટ ભાગી રે;
જાગી જાગી જાગી હું તો હરિને સંગે જાગી રે.
પામી પામી પામી હું તો પૂરણ વરને પામી રે;
મળિયો મળિયો મળિયો મહેતા નરસૈયાનો સ્વામી રે.

— નરસિંહ મહેતા

(૦૮.૦૮.૨૦૦૮)

બૃહત્—કથાકાવ્ય રામાયણની લંડન માંહે ચિત્રહર ચિત્રસૃષ્ટિ

મિત્ર નગીનદાસ સંઘવી, ‘રામાયણની અંતરયાત્રા’માં, રામાયણને ‘હિંદુસ્તાનનો સંસ્કારગ્રંથ’ લેખાવે છે. જ્યારે બીજી પાસ, દિવંગત આચાર્ય વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી પૂછી પાડે છે : ‘રામાયણ અને મહાભારત ભારતમાં સર્જ્યાં ન હોત તો આ દેશની કોઈ અનન્યતા હોત ખરી ?’ ચી.ના. પટેલકૃત ‘વાલ્મીકીય રામકથા’ની પ્રસ્તાવનામાં આ લખાણ કરતા કરતા વિષ્ણુભાઈ પછી ઉમેરે છે : ‘મહાભારત અને રામાયણ દ્વારા તથા મહાન ધર્મોપદેશકો, આચાર્યો, મહાત્માઓ અને સંતોની આજ સુધી વહેતી પરંપરાથી ભારતનો પાંચ હજાર વર્ષનો સૌમ્ય તેજથી ઉજ્જવળ વારસો ધારી પ્રત્યેક ભારતીય વ્યવહાર કરે છે અને વિહરે છે. એના આધ્યાત્મિક પિંડનો એ અપરિહાર્ય અંશ છે. આ જ છે ભારતની અનન્યતા, આ જ છે તેનું અનન્ય આકર્ષણ. આપણાં સામાજિક દોષો અને ખામીઓને ભૂલવા પૂરતું આ અભિમાનનું ઢાંકણ નથી; એ તો આત્મવિસ્મરણ વા આત્મવંચનામાંથી ઉગારનાર પ્રકાશ છે, નવા નવા ઉદ્ધારમાર્ગે પ્રસ્થાન કરવાની પ્રેરણા છે. વેદ ઉપનિષદ દર્શન ભાષ્ય વગેરેમાં ભારતની સાંસ્કૃતિક અનન્યતાનું દર્શન થાય છે, પણ દેશના રોમે રોમે જે રામ ને કૃષ્ણ વચ્ચે છે તેમાં જ પ્રજા તરીકે આપણો રાષ્ટ્રીય મહિમા છે.’

ગુજરાતી સાહિત્યના આ એક શિરોધાર્ય સાહિત્યકાર વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના મત અનુસાર, ‘રામની કથા મૂળે તો કુટુંબકથા છે, કુટુંબકલેશમાંથી ઉદ્ભવી છે, પણ એનાં વિકાસ અને વર્ધન એવાં છે કે સ્થળકાળમાં, જીવનસંદર્ભોમાં, માનવસમાજના સંપર્કોમાં, નીતિઅનીતિ અને પુરુષાર્થના પ્રશ્નોમાં તે અટપટી ને અટપટી, બૃહત્ ને બૃહત્ થતી જાય છે. વિશાળ સ્થળકાળમાં વિસ્તરતી પ્રકૃતિનું જેમ ચિત્રવિચિત્ર, મંગલ અને હૃદયંગમ દર્શન થાય છે તેમ ચિત્રકૃતથી લંકા સુધીની મંદગતિ યાત્રામાં વિવિધ સમાજજીવનનો અંતઃપ્રવેશ મળે છે. આ પરિચયમાં પડવું રામને માટે અનિવાર્ય ધર્મ થયો છે. તેમાં તેમના પુરુષાર્થનું પ્રવર્તન છે. વર્ણન, ઉપદેશ, ચર્ચા, અનેક જનનો સંપર્ક, અનેક જનની લઘુકથાઓ વગેરેની ઘ ટા-ઘટામાં પણ રામ-સીતા-લક્ષ્મણનો વાયકને સંપર્ક તૂટતો નથી. બલકે ઊલટું થાય છે. સ્થળકાળમાં પ્રસરતું એ અખિલ વિશ્વ, પ્રકૃતિ અને જનમંડળનું વિશ્વ, રામમય અનુભવાય છે. એના એકેએક અંશમાં રામ-સીતા-લક્ષ્મણ-હનુમાનનું નામ અંકિત થયું છે. રામ સદાળે વિરાજે છે. સર્વત્ર એમનું દર્શન થાય છે. રામ એ હવે પરમ સત્તા, પરમ સત્ય, પરમ કરુણાનું નિરંતર સ્મરણીય નામ છે. ભગવાનનું ઉપાસ્ય અર્ચનીય મૂર્ત સ્વરૂપ રામ છે.’

આવા આ રામ અને 'રામાયણ'માંના વિવિધ પાત્રો, અબીહાલ, લંડનમાં વિરાજતા હતા. એમનું 'દર્શન' કરવાને સારુ અમારી 'બ્રિટિશ લાયબ્રેરી'એ, મહાનગર લંડનના યુસ્ટન વિસ્તારમાં આવ્યા તેના વડા મથકે, ૧૬ મેથી ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ દરમિયાન, ભારે સરસ અને મજાનું એક પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. અને સાથે સાથે રામાયણને આવરી લેતા અનેક રોચક કાર્યક્રમોની ગોઠવણ કરી હતી. મોટા ભાગના આ અવસરો માટે વિના મૂલ્યે, વળી, પ્રવેશ હતો. કહે છે કે વિધવિધ ભાષા, વર્ણ અને ધર્મના, દેશ અને વિદેશના, હજારો લોકોએ આ સાંસ્કૃતિક ઘટનાનો ઉમંગભરે લાભ લીધો હતો. શાળાઓનાં અનેક વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ પ્રદર્શનનો લાભ લેવા સારુ ખાસ યાત્રા ખેડી હતી.

'બ્રિટિશ લાયબ્રેરી'ની ઓનલાઈન ગેલેરીમાં જઈ ચડીએ તો તે મિષે અઢળક માહિતી ભંડાર ઉપલબ્ધ છે. અને વળી, પ્રદર્શન અંગે માહિતી આપતી સરસ મજાની પત્રિકાઓ પણ તેમણે પ્રકાશિત કરેલી. આ પત્રિકાઓમાંની સામગ્રી વાંચતા વિરાસત, સંસ્કાર અને ઇતિહાસની મીઠી મધુરી ઝાંખી મળ્યા વગર રહેતી નહોતી. લંકા, કિષ્કિન્ધા, દંડક અરણ્ય, ચિત્રકૂટ, અયોધ્યા, મીથિલા, જેવાં જેવાં રામાયણી સ્થળોને નકશા પરે દર્શાવી તેમણે રામાયણની વાતને દર્શકોને સારુ સમજવામાં ટેકો કર્યો હતો. સત્તરમી સદીમાં ચિતરાયેલાં આશરે ૧૨૦ ચિત્રોને પણ અહીં કેન્દ્રસ્થ રજૂ કરવામાં આવેલાં. આટલું ઓછું હોય તેમ, તેમણે 'લવ અન્ડ વેલર ઈન ઇન્ડિયાસ ગ્રેટ એપિક ધ રામાયણ' નામનું તેમ જ આ વિધવિધ ચિત્રોને આવરી લેતું એક સરસ પુસ્તક પણ પ્રગટ કર્યું છે.

'રામાયણ' અને મહાભારત' મહાકાવ્યોની સૃષ્ટિ તો મહાકવિ વાલ્મીકિ અને વેદ વ્યાસની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં ઘોતક છે. અને વળી, દેશવિદેશના અનેક કવિઓએ રામાયણના બીજા પણ એકમેકથી ચડિયાતા ગ્રંથો આપણને દીધા છે. બીજી તરફ, અનેક ચિત્રકારોએ આ બંને મહાકાવ્યોનાં પાત્રોનું ચિત્રાંકન કરવાનું રાખ્યું છે. આમ આપણને રામ, કૃષ્ણ અને બીજા અનેક ચિરંજીવ પાત્રોની છબિ પ્રાપ્ત થતી આવી છે. ઇતિહાસ જણાવે છે કે રાજસ્થાનમાં આવ્યા મેવાડ રાજ્યના રાણા જગતસિંહે (૧૬૨૮-૧૬૨૯) રામાયણની સૃષ્ટિ ચિરંજીવ કરવા માટે એક ગંજાવર કામ હાથમાં લીધેલું. મેવાડ રાજ્યે દીધાં સત્તરમી સદીના આ ચારસો ઉપરાંત ચિત્રો બ્રિટિશ લાયબ્રેરીમાં વરસોથી સંઘરાયેલા આજે જોવા સાંપડે છે. ઇતિહાસકારોએ રાણા જગતસિંહની તારીફ કરતી કેટકેટલી બાતમીઓ ઇતિહાસને પાને મઢી છે. તે રાજા ઉપરાંત તેમના વારસદાર રાણાઓએ પણ આ ચિત્ર પરંપરાને સારુ આગવી તંત્રવ્યવસ્થા જારી રાખેલી.

નગીનદાસ સંઘવી 'રામાયણની અંતરયાત્રા'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે : 'આપણે ત્યાં કથાકારો, બાપુઓ, સંતો, મહંતો, સાધુઓ પોતાનું પેટિયું રળવા માટે પ્રાચીન ગંથોના નામોચ્ચાર વારંવાર કરતા રહે છે પણ તેનો અભ્યાસ કરતા નથી. ધર્મક્ષેત્રે આપણા સમાજમાં જેટલો દંભ - અજ્ઞાન, જેટલી લુચ્ચાઈ - હલકાઈ, જેટલી ઠગાઈ - કૂરતા પ્રવર્તે છે, - તેટલા પ્રમાણમાં સમાજના અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં - મવાલીગીરીના ક્ષેત્રે પણ જોવા મળતાં નથી. રામાયણનાં પારાયણો તો અવારનવાર થતાં રહે છે, પણ જેનું પારાયણ કરવાનું છે તે મૂળ ગંથ સંભળાવવા કે સમજાવવાને બદલે આ કથાકારો વચ્ચે વચ્ચે એકાદ શ્લોક કે ચોપાઈના રાગડા તાણીને બાકીના વખતમાં એક હતો ચકો અને એક હતી ચકી એવી મનગઢંત બાલીશ

વાતાઓ, જોડકણાંઓ સંભળાવીને પોતાનો ધનલોભ અને આયોજનકારોનો કીર્તિલોભ સંતોષે છે.'

સંઘવી સાહેબ આમ લખે તે સાચું છે, કેમ કે, 'આજે રામકથા કેવળ હિંદુઓનો અથવા એકલા હિંદુસ્તાનનો ઈજારો રહ્યો નથી. આખા પૂર્વ એશિયામાં, ભારતથી માંડીને જાપાન સુધીના તમામ પ્રદેશોમાં રામકથા એક યા બીજા સ્વરૂપે, અડધી-પડધી કે આખેઆખી જાણીતી છે. વળી આ રામકથા ભારતમાં કે ભારત બહાર કોઈ પણ ઠેકાણે વિદ્વાનોનાં પોથીઓમાં કે મહાલયો-હવેલીઓ કે મઠો-મંદિરોમાં ગોઠાઈ રહી નથી. રામકથા જ્યાં જ્યાં પહોંચી છે ત્યાં ત્યાં તમામ ઠેકાણે ઝૂંપડે-ટીંબે કાંળી રહેલા લોકજીવન સાથે તેના તાંતણા વણાઈ - ગૂંથાઈ ગયા છે.'

અગ્નિ એશિયાના તેમ જ દૂર પૂર્વના અનેક દેશોમાં રામાયણનું જે પ્રભુત્વ યુગોથી પથરાતું આવ્યું છે તેની ઝાંખી આ પ્રદર્શનમાં મળતી હતી. દેશવિદેશના અનેક કાર્યક્રમોમાં 'ઓપેરા જાવા' નામની એક ફિલ્મ દર્શાવાઈ હતી અને સીતાહરણનું કથાવસ્તુ એમાં સાળકળી લેવાયું હતું, આ સઘળી સામગ્રી ખરેખાત આંખ ઉઘાડનારી બની રહી અને રામાયણ અંગેની લોકમાન્યતાના બીજા અનેક કમાડો વાટે પ્રવેશતાં પ્રવેશતાં જ્ઞાનવર્ધન થતું આવ્યું. રામાયણ કેવું સર્વસમાવિષ્ટ મહાકાવ્ય છે તેની ઝાંખી સતત થતી આવી હતી. આ દેશના મુખ્ય પ્રવાહના તમામ સમૂહ માધ્યમોમાં આ પ્રદર્શનની આથીસ્તો પોરસાવતાં લખાણ થયાં છે.

પાનબીડું :

ન વાદાત્, ન અપિ સંઘર્ષાત્,

ન આધિક્યાત્, ન ચ કામતઃ

વક્ષ્યામિ વચનં રાજન્

યથાર્થ રામ ગૌરવાત્.

'વાદવિવાદ ઊભો કરવા, બખેડા જગાવવા, મારું ચડિયાતાપણું બતાવવા અગર કશું મેળવવા માટે નહીં પણ રામનું યથાર્થ ગૌરવ દર્શાવવા માટે જ હું આ કહી રહ્યો છું.'

— હનુમાન

(યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૭, શ્લોક ૫૩)

(૨૨.૦૮.૨૦૦૮)

'હિંદી રૂસી ભાઈ ભાઈ' દિવસોની એક દીવાદાંડી : અતુલ સવાણી

'અમને આશા છે કે આપની માતૃભાષામાં રૂસી તથા સોવિયેત સાહિત્યનું વાંચન આપને અમારી જનતાની સંસ્કૃતિ અને જીવનરીતિનો વધારે ઊંડો પરિચય મેળવવામાં સહાયભૂત થશે.' મોસ્કોમાં, એક દા, 'રાદ્દુગા પ્રકાશન' હતું. અને તેની પહેલાં તે 'પ્રગતિ પ્રકાશન' હતું. અને તેના પ્રકાશનોમાં આવું આવું લખાણ ધ્યાનાકર્ષક પ્રગટ થતું.

એ ઈ.સ. ૧૯૦૭નું વર્ષ હતું. એને હવે એકસો એક સાલ થયા. એ વરસે મોટા ગજાના રૂસી સાહિત્યકાર મક્સીમ ગોર્કીએ 'મા' નામની તેમની એક શિષ્ટ નવલકથા જગતને આપી. એ 'મધર' રૂપે અંગ્રેજીમાં પાછળથી અનુવાદ રૂપે પ્રકાશિત થઈ. ૧૯૭૬ના અરસામાં, પ્રગતિ પ્રકાશન દ્વારા, તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપણને સાંપડે છે. ૧૯૦૭ની ક્રાંતિકારી ચળવળમાં ગરીબ મજૂરની અભણ માના ક્રાંતિકારી જ્ઞાના અંગેની આ નવલકથા છે. આ નવલકથામાં પરિશિષ્ટ મુકાદું છે અને તેના પહેલા જ ફકરામાંનું આ લખાણ જ ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ : પાવેલ વ્લાસોવને હદપારીની સજા થઈ છે અને તેને હજારો માઈલ દૂર સાઈબિરિયામાં કાયમી વસવાટ માટે જવાનું છે. તેની મા નીલોવ્ના ગેરકાયદેસર સાહિત્ય - પાવેલ વ્લાસોવે અદાલતમાં કરેલા ભાષણનાં ચોપાનિયાં - લઈને જતી હોય છે ત્યારે પોલીસના હાથમાં પકડાઈ જાય છે. તે પોતાની આસપાસ એકઠા થઈ ગયેલા લોકોને જિંદગીની સચ્ચાઈ જણાવવાની કોશિશ કરે છે ત્યારે તેનું

અપમાન કરવામાં આવે છે અને તેને માર મારવામાં આવે છે. તે જુલમગારોની સામે હાકલ કરે છે - 'લોહીનો આખો સાગર પણ સચ્ચાઈને ડુબાડી નહીં શકે ! તમે તો અમારી ધિક્કારની લાગણીને વધારી રહ્યા છો, મૂરખાઓ !'

આવી આ નવલકથાનો સરસ મજાનો અનુવાદ અતુલ સવાણીએ કર્યો છે. એલેક્સે મક્સીમોવિચ પેશકોવ 'મક્સીમ ગૉર્કી' (જન્મ : ૨૮ માર્ચ ૧૮૬૮ - અવસાન : ૧૮ જૂન ૧૯૩૬) રાજદ્વારી કર્મશીલ હતા અને તેમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે સમાજવાદી વાસ્તવવાદનો આરંભ કરેલો. તેમણે ઈટલીના કાપ્રી ગામમાં, વચ્ચે ૧૫-૧૭ વરસ, બે ગાળે, વસવાટ કરેલો. તે રશિયા પાછા ફર્યા ત્યાર પછી, તત્કાલીન સાંસ્કૃતિક નીતિરીતિનો સ્વીકાર કર્યા છતાં તેમને દેશ છોડી બહાર જવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી હતી. ગૉર્કીની આત્મકથાના ત્રણ ભાગો, 'મા'ના પ્રકાશન પછી, પ્રસિદ્ધ થયા છે. 'બાળપણ', 'લોકોની વચ્ચે' અને 'મારાં વિશ્વવિદ્યાલયો' તરીકે તે જાણીતા છે. આ આત્મકથા પણ ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ છે. વળી, 'ઊંડા અંધારેથી' વગેરે નાટકો તેમ જ તેમણે લખી અસંખ્ય વાર્તાઓ ય અતુલભાઈએ ગુજરાતીમાં ઊતારી છે.

યાસનયા પોલિયાના ખાતે બે યુગપુરુષોનું મિલન : લિયો ટૉલસ્ટોય અને મક્સીમ ગૉર્કી

મક્સીમ ગૉર્કી, એન્ટોન ચેખોવ, લિયો ટૉલસ્ટોય, એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિન જેવા જેવા એ યુગના અનેક મોટા ગજના રૂસી શબ્દસ્વામીઓની અસર ક્ષિતિજને પેલે પાર પ્રસરેલી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તેની જબ્બર અસર જેમ વર્તાય છે તેમ ભારતીય સાહિત્ય પર પણ તેની ચિરંજીવ અસર રહી છે. અરે, મારા દોસ્ત ! ગુજરાતી સાહિત્યએ પણ તે સાહિત્યનું પંચામૃત સતત માણ્યું છે. આપણા ઝવેરચંદ મેઘાણી, જયંતી દલાલ, ભોગીલાલ ગાંધી, ઉમાશંકર જોશી, 'સુન્દરમ્' અને બીજા અનેકો પર તેની ઊંડી અસર છે. એ દરેકનું સાહિત્ય ફક્ત ઉપલક નજરે જોતાં તપાસતાં આવો અનુભવ સ્પષ્ટ વર્તાય છે. જાતઅનુભવ કરી લેવા જેવો છે. સાહિત્યના સંશોધકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટેનો આ અડાબીડ વિસ્તાર છે.

પાંચ પાંચ દાયકાઓથી આ અતુલ સવાણીએ રશિયાના પાટનગર મોસ્કોમાં થાણું જમાવ્યું છે. એ માણસે ત્યાં બેસી જબ્બર તપ કર્યું છે અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની ગજા ઉપરાંત બિદમત કરી છે. એ દિવસો મુંબઈમાં સોવિયેત રશિયાનું માહિતીખાતુ કામ કરતું હતું. ત્યાં દિવંગત બટુક દેસાઈ, દિવંગત વામન જોશી અને બીજા સાથીદારો પૂરો સમય વ્યસ્ત હતા. તે જૂથમાં અનીલભાઈ દવે પણ હતા. તે દિવસોમાં અતુલ સવાણી મોસ્કોમાં બેઠા બેઠા, આ માહિતી ખાતાના ગુજરાતી

વિભાગના સાંકળ બની ગયા હતા. બીજી પાસ, મોસ્કોના રેડિયો પરે અપાતા ગુજરાતી કાર્યક્રમને સારુ હાલ દિલ્હી વસતા દીપક ધોળકિયા ને અમદાવાદનિવાસી હસમુખ બરડાઈએ પણ નિષ્ઠાવંત સેવાઓ આપી છે.

કૃત્સિયાબહેન અને અતુલભાઈ સવાણી

સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં રાજકોટ પાસે આવેલા બાબરા ગામે, ૧૬ નવેમ્બર ૧૯૨૫ના દિવસે જન્મેલા આપણા આ અતુલ સવાણી પર હિંદના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ઊંડી અસર હતી. તેમના એક કાકા દિવંગત ઈસ્માઈલભાઈ હીરાણી આંદોલનમાં પૂરેવચ્ચ હતા. એ વેળા, કહેવાય છે તેમ, દિવંગત વજુભાઈ શુક્લના સાથીદાર તરીકે ઈસ્માઈલભાઈની ગણના થતી. ઈસ્માઈલભાઈ એ દિવસોમાં, "ખોજા જાગૃતિ" નામે એક સાપ્તાહિક પણ પ્રકાશિત કરતા અને ખોજા આલમમાં સુધારાનો વાયરો પ્રસરે એ માટે તનતોડ મહેનત કરતા હતા. કહે છે કે આ ઈસ્માઈલભાઈને તેમના પિતા કાનજી ગૂલાભાઈનો ઉખાભર્યો ટેકો હતો. કાનજીભાઈના બનેલી વાલજીભાઈ જીવરાજ સવજીને કરીમભાઈ નામે એક પુત્ર. તે જ્ઞાતમાબાઈને પરણ્યા હતા અને તેમનું સંતાન એટલે આપણા આ અતુલ સવાણી. સામ્યવાદી આંદોલનમાં અગિમપણે સક્રિય બની રહેલા આ અતુલભાઈનું લગ્ન મૂળ બનારસનિવાસી કૃત્સિયાબહેન સાથે થયું છે.

અતુલ સવાણી વિશે વિગતવાર ક્યારેક લખાવાની ધારણા ધરી છે. તીવ્ર આંદોલનમાં એમણે જે જ્ઞાનો આપ્યો છે તેમાં ફક્ત એમની જ વાતો નથી; એ આંદોલનમાં ગુજરાતીઓના અદના જ્ઞાણની પણ વિગતો સંકળાઈ છે. દિનકરભાઈ મહેતા, ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, જયંતી પારેખ, ખુશાલ તલકશી શાહ, કાન્તિભાઈ શાહ, મણિબહેન કારા, બટુક દેસાઈ જેવાં કુડીબંધ વ્યક્તિવિશેષોની દાસ્તાં પણ તેમાં જોવા સાંપડે છે. આ દરેકે પોતાની સમજણ મુજબ, આઝાદીની ચળવળમાં ભાગ લીધો, અને તેમ, પોતાના દેશપ્રેમને ઉજાગર કરી જાણ્યો છે. નજીકમાં, ગુજરાત રાજ્ય પોતાના આ અસ્તિત્વની સુવર્ણ વર્ષગાંઠ ઉજવશે. એ મહા ગુજરાતના આંદોલનના પાયામાં ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને તેમની દૂરદેશ આગેવાની કેન્દ્રસ્થ રહી છે. ઈન્દુભાઈ યાજ્ઞિક પરે મહાત્મા ગાંધીની જેમ અસર રહી છે તેમ એ વખતના રૂસી આંદોલનની પણ અસર જોવા સાંપડી છે. એમના એ આંદોલનમાંના અનેક સાથીદારોમાં આ તીવ્ર, પ્રગતિશીલ ઝોકના સંખ્યાબંધ સાથી સહોદરો હતા અને તેમણે યાનકભર્યું યોગદાન આપી જાણ્યું છે. હકીકતમાં, ઈતિહાસકારોએ આ સંદર્ભે ખુલ્લા મને સંશોધનકામ કરી, કરાવીને સર્વસમાવિષ્ટ ઈતિહાસ લખવાની તાતી જરૂર છે.

ગુજરાતીનાં બિદમતગારો : લ્યુદ્ધમિલા સાવેલ્યેવા, માર્ગરિતા તારવેરુદોવા, પ્રકાશ ન. શાહ સંગાથે અતુલ સવાણી

વારુ, ગયા વર્ષ દરમિયાન, આ દિવસોમાં, આ દંપતી સંગાથે મોસ્કોમાં ઉત્કૃષ્ટ સમય ગાળવાની અમને તક સાંપડી હતી. અમદાવાદસ્થિત વિચારક તેમ જ મોટા ગજના વક્તા અને તંત્રી પ્રકાશ ન. શાહ મારા ભેરુ હતા. સંગાથે અમને યાસનયા પોલિયાના ખાતે, જગતના પહેલી હરોળના સાહિત્યકાર લિયો ટૉલસ્ટોયના નિર્વાણ દિવસની ચોપાસ મળતાં, એક લેખક મિલનમાં અધિકૃત ભાગ લેવાનો અવસર મળ્યો હતો.

બ્રિટનની રાજકીય ગતિવિધિઓ અને ગુજરાતીઓ

○ શીરીન મહેતા અને મકરંદ મહેતા

(ગતાંકથી ચાલુ)

ગુજરાતીઓની રાજકીય ભૂમિકા :

ગુજરાતીઓ માટે એક છાપ એવી છે કે તેઓ તેમનાં વેપાર-ધંધામાં જ પ્રવૃત્ત હોય છે અને રાજકારણ પ્રત્યે તેઓ બેધ્યાન છે. પણ આ વાતમાં બહુ વજૂદ નથી. ‘રાજકારણ’નો અર્થ કેવી રીતે કરીએ છીએ તેની ઉપર પરિસ્થિતિનો આધાર છે. એ વાત સાચી છે કે બ્રિટનના રાષ્ટ્રીય કક્ષાના રાજકારણમાં અન્ય એશિયન અને આફ્રિકન લઘુમતીઓની જેમ ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે. પણ સ્થાનિક સ્વરૂપની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ગુજરાતીઓએ કાઉન્ટી સ્તરે કાઉન્સિલરો તથા મેયરો તરીકે ઘણો મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે ને તેની પ્રશંસા પણ થઈ છે.

૧૯૭૦ના દાયકામાં ગુજરાતીઓએ બ્રિટનમાં ભારે સંખ્યામાં હિજરતો કરી તે પહેલાં તેમની સંખ્યા ઘણી અલ્પ હતી. તેથી સમસ્યાઓ, પડકારો અને પ્રતિભાવોનું નિરૂપણ ૧૯૭૦ પછી વધારે સારી રીતે થઈ શકે. પોપટલાલ જરીવાળા, ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી, બળવંત નાયક, પ્રાણલાલ શેઠ, ભીખુ પારેખ, આદમ પટેલ, ઈમ્તિયાઝ પટેલ, સલીમ લોરગટ, વિપુલ કલ્યાણી, મેઘનાદ દેસાઈ, નવનીત ધોળકિયા, સી.બી. પટેલ, શૈલેષ વારા, મનસુખ શાહ અને પ્રફુલ્લ પટેલ જેવા ગુજરાતીઓએ બ્રિટનના રાજકારણમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ભાગ લીધો છે અને તેની તલસ્પર્શી ચર્ચા પણ કરી છે. ખાસ કરીને તેમણે એથ્નિક માર્શનરિટીસના ન્યાય અને અધિકારોમાં રસ લઈને બહુત્વવાદી સમાજનું નિર્માણ કરવામાં પ્રદાન કર્યું છે. દેખીતી રીતે મોટા ભાગના ઉપરોક્ત ગુજરાતીઓ લેબર પક્ષના ટેકેદારો છે, પણ કેટલાકે લેબર પક્ષનો ત્યાગ કરીને લિબરલ ડેમોક્રેટિક પક્ષ અપનાવ્યો છે. જેમ કે યુવા પેઢીના ઈમ્તિયાઝ પટેલ અને સલીમ લોરગટ. નવનીત ધોળકિયા તો શરૂઆતથી જ લિબરલ ડેમોક્રેટિકના નેતા અને કાર્યકર તરીકે પંકાય છે. આ દષ્ટિએ શૈલેષ વારાની પ્રવૃત્તિઓ નોંધપાત્ર છે. તેઓ ૪૧ વર્ષની વયે ૧૯૯૭માં કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષમાંથી બાર્મિંગહામમાંથી ચૂંટણી લડ્યા હતા. પરંતુ ૨૦૦૫ની સાર્વત્રિક ચૂંટણીઓમાં નોર્થ વેસ્ટ કેમ્બ્રિજશર મતવિસ્તારમાંથી લેબર અને લિબરલ ડેમોક્રેટિકના ઉમેદવારોને ચૂંટણીમાં પરાજય આપીને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં દાખલ થયા હતા. સંસદીય કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષના એક નાયબ નેતા તરીકે હાલ તે જવાબદારી સંભાળી રહ્યા છે. બીજી તરફ, ૧૯૯૭ની ચૂંટણી વખતે તમામ લઘુમતી કોમોને એક સાથમાં લઈને પંકજ પટેલ અને અવતારસિંહે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ‘ક્ષેર્થ પાર્ટી’ નામનો પક્ષ સ્થાપ્યો હતો. પણ લઘુમતી કોમોને એક જ એજન્ડા હેઠળ ભેગા કરવા શક્ય નથી. રાજકીય પક્ષ પાસે જો સ્પષ્ટ આર્થિક, કાયદો અને વ્યવસ્થા, શિક્ષણ અને જાહેર આરોગ્ય વિષયક એજન્ડા ન હોય તો તે સફળ થઈ શકે નહીં. આવા કારણોસર પંકજ પટેલ અને અવતારસિંહ ચૂંટણીમાં હારી ગયા હતા.

(અનુસંધાન પાન 8 પરેથી)

એ ભાતીગળ પ્રવાસની વાર્ષિકી વેળા, આ દિવસોનું હાલ ખાસ સ્મરણ રહ્યા કીધું છે.

પાનબીડું :

મારા અભિપ્રાયમાં ગુલામ જ્યારે પોતાની કંગાલ જિંદગીની બીક તજી દે અને આઝાદી ખાતર લડવાનો નિર્ધાર કરી લે ત્યારે તેના હાથ જંજીરોમાં જકડાયેલા હોવા છતાં તે મુક્ત માનવી બની જાય છે. હું ઈચ્છું છું કે કોઈ ગુલામ રહે જ નહીં, મને ગુલામો નથી ગમતા, મને તો લડવૈયાઓ ગમે છે, મુક્ત માનવીની નીડરતા ધરાવતા લોકો ગમે છે.

— પ્યોતર ઝાલોમોવ

‘મા’ નવલકથાનું એક મુખ્ય પાત્ર)

(૧૫.૦૯. ૨૦૦૮)

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ઓપિનિયન / Opinion

બીજી તરફ, લૉર્ડ આદમ પટેલ (લેબર), લૉર્ડ મેઘનાદ દેસાઈ (લેબર) અને લૉર્ડ નવનીત ધોળકિયા(લિબરલ ડેમોક્રેટ)એ ૧૯૬૦ના દાયકાથી જ બ્રિટનના મેઈન સ્ટ્રીમ રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ત્યારથી શરૂ કરીને આજ દિન સુધી તેઓ પોતપોતાની વિચારસરણીને અનુરૂપ બ્રિટનના વિકાસમાં પ્રવૃત્ત છે. તેમાં વંશીય લઘુમતીઓના પ્રશ્નો આવી જાય છે. પ્રાણલાલ શેઠ કદી પણ પાર્લામેન્ટમાં ગયા ન હતા. પણ ૧૯૬૬માં બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કરતાં પહેલાં તેઓ કેન્યામાં મોટા ગજાના રાજકારણી, ધારાશાસ્ત્રી અને જાહેર નેતા હતા. તેમણે ‘આફ્રિકનો માટે આફ્રિકા’ની ઝુંબેશ પણ ચલાવી હતી. આવા કારણોસર ૧૯૭૭માં બ્રિટનમાં સ્થપાયેલ ‘વર્ણીય સમતા પંચ’ના તેઓ ઉપ-પ્રમુખ (૧૯૭૦-૮૦) તરીકે નીમાયા હતા. તે દરમિયાન દેશભરમાં ઘૂમીને તેઓ સેંકડો એશિયાઈ અને આફ્રિકન વંશના સ્ટ્રી-પુરુષોને મળ્યતા હતા. તેમણે તેમના અધિકારો માટે લડત ચલાવી હતી અને તેની સાથે જ તેમણે સૌ લઘુમતીઓને બ્રિટનના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભાગ લેવાની ભારે હિમાયત કરી હતી. આવા વ્યાપક પરિપેક્ષમાં કેટલાક અગ્રગણ્ય નેતાઓની કારકિર્દીનો સંક્ષેપમાં પરિચય કેળવીશું.

(૧) પ્રાણલાલ શેઠ (૧૯૨૪-૨૦૦૩) :

પ્રાણલાલ શેઠના પિતા પુરુષોત્તમદાસ જામનગરથી કેન્યામાં સ્થળાંતર કર્યા બાદ, પ્રાણલાલનો નૈરોબીમાં જન્મ થયો હતો. છેક વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી તેઓ સેક્યુલર ડેમોક્રસીની ભાવનાને વરેલા હતા. ‘આફ્રિકા આફ્રિકનો માટે’ તેવું સૂત્ર બુલંદ કરનારા ગણ્યાગાંઠ્યા ગુજરાતીઓમાં પ્રાણલાલ અગ્રેસર હતા. એક તેજસ્વી પત્રકાર તથા ટ્રેડ યુનિયન લીડર તરીકે તેમણે ભારે પ્રતિષ્ઠા હાંસલ કરી હતી.

પ્રાણલાલ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ગુજરાતી હોવાથી તેમને એકલા રાજકારણના માપદંડથી સમજી ના શકાય. તેઓ આફ્રિકા, ગુજરાત અને બ્રિટનને જોડતા સેતુ હતા. “ઓપિનિયન”ના પ્રાણલાલ શેઠ સ્મૃતિ અંકમાં (નવેમ્બર, ૨૦૦૪) વિપુલ કલ્યાણીએ લખ્યું છે : ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની, જગતને ખૂણેખૂણે પથરાયેલી, વસાહતનું એક અદકરું નામ એટલે પ્રાણલાલ શેઠ.’ કેન્યા, બ્રિટન અને ભારતમાં એમનું મુખ્યત્વે કાર્યક્ષેત્ર હતું. તેમની અનેક સેવાઓ બદલ બ્રિટિશ સરકારે તેમને ‘સી.બી.ઈ.’થી નવાજ્યા હતા. આ જ અંકમાં ભીખુ પારેખ અને નવનીત ધોળકિયાએ નોંધ્યું છે કે બ્રિટનમાં નિવાસ કર્યા બાદ પ્રાણલાલ રંગભેદની નીતિ અને ભાવના સામે ઝઝૂમ્યા હતા. તેમણે કમિશન ડૉર રેશિયલ ઈક્વાલિટીના ઉપપ્રમુખ તરીકે અત્યંત મહત્વનું કામ કર્યું હતું. વળી તેઓ ‘યુનાઈટેડ કિંગડમ ઈમિગ્રેશન એડવાઈઝરી સર્વિસ’ના પણ ઉપપ્રમુખ હતા. વળી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના એક ટ્રસ્ટી અને તેનાં મોટા ટેકેદાર હતા. તેઓ ‘એશિયન બિઝનેસ ઈનિશિયેટિવ’ના પણ અધ્યક્ષ હતા.

પ્રાણલાલ સેવાભાવી માણસ હતા. તેમના જીવનની સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે પ્રાણલાલ શેઠમાં બીજાઓને હૂંફ આપવાની મોટી શક્તિ હતી. તેમના પરિચયમાં આવનાર વિવિધ ક્ષેત્રોના માણસોને એમ લાગતું કે ‘પ્રાણલાલ અમારા માણસ છે’.

(૨) લૉર્ડ આદમ પટેલ :

મૂળ ભરૂચ જિલ્લાના કરમાડ ગામના વતની આદમ પટેલનો જન્મ ૭ જૂન ૧૯૪૦ના રોજ થયો. વડોદરાની એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાંથી સ્નાતક થઈને ૧૯૬૫માં તે ઈંગ્લેન્ડ ગયા તે પહેલાંથી તેઓ સમાજવાદની વિચારસરણીથી રંગાયેલા હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં તેમણે કારકિર્દીની શરૂઆત લેબર પાર્ટીના કાર્યકર તરીકે કરી અને શરૂઆતથી જ તેમણે વર્ણીય સમાનતા માટે ઝુંબેશ શરૂ કરી. ૧૯૬૫માં આવતાવેંત જ આદમ પટેલ બ્લેકબર્નની ‘કમ્યુનિટી રિલેશન્સ કાઉન્સિલ’ના સ્થાપક બન્યા જે આજે ‘રેશિયલ ઈક્વાલિટી કાઉન્સિલ’ તરીકે ઓળખાય છે.

આદમ પટેલનું એક મોટું કામ એ છે કે તેમણે કોઈ પણ જાતના કોમ અને ધર્મના ભેદભાવ વગર ગુજરાતીઓ સહિત સહુ લઘુમતીઓનાં સ્ટ્રીપુરુષોમાં નીડરતાનો સ્પિરીટ પ્રગટાવ્યો છે. તેમણે એક જમાનામાં બધી

જ જાતના ગુજરાતીઓને ઘરે-ઘરે પત્રિકાઓ પહોંચાડીને વંશીય સત્તામણીનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓની માહિતી આપી હતી અને સંઘર્ષો કરવાની અપીલો કરી હતી. પોલીસ દમનો સામે કેવી રીતે લડવું તેની સમજણ આપતાં તેમણે કહ્યું હતું કે 'આપણી લડતો સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક હોવી જોઈએ.' વળી તેની સાથે જ તેમણે અંગ્રેજ પ્રજાજનો સાથે સુમેળભર્યા સંબંધો રાખીને બ્રિટનના મુખ્ય પ્રવાહોમાં ભાગ લેવાની હિમાયત કરી છે. આદમ ઘોડીવાળાના શબ્દોમાં ("ઓપિનિયન", જાન્યુઆરી ૨૦૦૧) :

'લૉર્ડ આદમ પટેલ હાલ બ્રિટિશ સરકારની 'હોમ સેક્ટરીઝ રેસ રિલેશન્સ ફોરમ'ના સભ્ય અને 'મલ્ટી-કલચરિઝમ ઈન ધ ટૂવેન્ટી ફર્સ્ટ સેન્યુરી'ના નિયામક છે. બ્રિટનમાં વસતી વિવિધ કોમો વચ્ચે સંવાદિતા જાળવવી એ જ આદમનું કાર્યક્ષેત્ર છે. ... પોતાપણું જાળવવાની વાત કરે એટલે લૉર્ડ આદમ પટેલની બ્રિટન પ્રત્યેની વફાદારી ઓછી કે શંકાસ્પદ છે એવો વાહિયાત આક્ષેપ કદી થયો નથી.'

આદમ પટેલને ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ખૂબ લગાવ છે. ભરૂચ જિલ્લામાંથી સ્થળાંતર કરનાર સુન્ની વહોરા પટેલોએ માનવતાવાદી સાહિત્ય રચવામાં કદી પણ પાછી પાની કરી નથી. અનેક મુશાયરાઓ અને સાહિત્ય સંમેલનોમાં પોતાની હાજરી નોંધાવીને આદમ પટેલે લોકસંપર્ક કેળવ્યા કર્યો છે. તેઓ મોટા ગજાના 'બ્રિટિશ ગુજરાતી' છે.

(૩) લૉર્ડ નવનીત ધોળકિયા :

મૂળ ભાવનગરના પણ ટાન્ઝાનિયાના ટબોરા ગામમાં ૪ માર્ચ ૧૯૩૭ના રોજ જન્મેલા નવનીત ધોળકિયાએ ૧૯૫૬માં બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કર્યું અને લિબરલ પાર્ટીના કાર્યકર તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. ત્યાર બાદ તેમણે બ્રિટનના મેઈન સ્ટ્રીમ પોલિટિક્સમાં એવો તો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો કે થોડાં જ વર્ષોમાં તેમની નિમણૂકો કમિશન ફોર રેશિયલ ઈક્વાલિટી, પોલિસ કમ્પ્લેઈન્ટ્સ ઓથોરિટી અને એથ્નિક માઈનોરિટીસ કમિટીઓના સભ્ય તરીકે થઈ. સુવિખ્યાત સાહિત્યકાર અને સામાજિક કર્મશીલ સદગત જયન્ત પંડ્યાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા લેખ 'લૉર્ડ નવનીત ધોળકિયા'માં ("ઓપિનિયન, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦) લખ્યું છે કે અગાઉ દાદાભાઈ નવરોજી પણ લિબરલ પક્ષના એમ.પી. હતા. બ્રિટન જેવા દેશમાં કોઈ ગુજરાતી બોલ ઝાન્સમાં જાય, અંગ્રેજી યુવતીને ઝાન્સ માટે નિમંત્રણ આપે, તેનો સ્વીકાર થાય અને પરિચય મૈત્રી અને ત્યાર બાદ ૧૯૬૭માં લગ્નજીવનમાં પરિણમે તેનો અર્થ એ થયો કે નવનીતભાઈ કોઈ પણ ક્ષોભ વગર બ્રિટનના સમાજ સાથે ઓતપ્રોત થયા છે. આ એ વખતની વાત છે જ્યારે સામાન્ય રીતે ગોરાઓને બિન ગોરાઓ પ્રત્યે સૂગ હતી ! ઑક્ટોબર, ૧૯૯૭માં 'બેરન ધોળકિયા ઑફ વૉલ્ધમ બ્રૂક્સે' હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સમાં બેઠક લીધેલી.

ગુજરાતી ઓળખ કોને કહેવાય તેનો અણસાર મેળવવા જયન્ત પંડ્યાએ વર્ણવેલો નીચેનો પ્રસંગ અત્રે પ્રસ્તુત છે. જયન્તભાઈની ઈચ્છા પાર્લામેન્ટ જોવાની હતી. તેમણે લૉર્ડ ધોળકિયાને વાત કરી અને તેમણે અમુક સમયે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સના પ્રવેશદ્વાર પાસે આવવાનું કહ્યું. તેમની સંગાથે વિપુલ કલ્યાણી પણ હતા. થોડી વાર પછી ત્યાંથી લૉર્ડ આદમ પટેલ અંદર જવા નીકળ્યા. વિપુલભાઈની દાદી અને જૂની દોસ્તીને નાતે 'સલામ આલેકુમ' પાઠવીને ગુજરાતીમાં કહ્યું : 'તમે બંને ચાલો મારી સાથે કેન્ટનમાં કોફી પીવા.' કેન્ટનમાં બેસીને સૌએ 'ગપસપ' કરી ત્યાં તો નવનીતભાઈ હાજર ! તેમણે મહેમાનો માટે પાસ કઢાવ્યો અને જાતે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સનો ખૂણેખૂણો તેના વર્ણન સહિત બતાવ્યો.

ત્યાર બાદ ૧૯૯૮માં જ્યારે "ઓપિનિયન" દ્વારા ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વિષય પર સેમિનારનું આયોજન થયું ત્યારે તેના ભાગરૂપે 'મોક-ટ્રાયલ'(ફારસ મુકદ્દમા)ના ત્રણ આરોપીઓ વિપુલભાઈ, જયન્તભાઈ અને પ્રકાશ ન. શાહ હતા. ફરિયાદ પક્ષે તેને દેહાન્ત દંડની માગણી કરેલી. એ મોક-ટ્રાયલ કોર્ટના ન્યાયાધીશ લૉર્ડ નવનીત ધોળકિયા હતા. 'ખટલો ખૂબ રસપ્રદ હતો, પણ સૌથી મજાનું તો હતું લૉર્ડ ધોળકિયાનું સમિંગ-અપ. ખૂબ જ ઝીણું વિશ્લેષણ કરીને એમણે ત્રણ આરોપીને ઈજ્જતભેર મુક્ત કર્યા.'

૨૦૦૦માં નવનીત ધોળકિયા લિબરલ ડેમોક્રેટ પાર્ટીના પ્રમુખ બન્યા. આ હકીકત જેટલી તેમની રાજકીય સિદ્ધિઓને આભારી છે તેટલી જ

તે બ્રિટનની લોકશાહીવાદી રીતરસમોની પણ ઘોતક છે. બે હાથ વગર તાળી પડી ન શકે. સાર એ જ છે કે ગુજરાતીઓ જો નાતજાતના અને ધર્મના વાડાઓને ભૂલીને અને એક સંપ થઈને બ્રિટનના મુખ્ય પ્રવાહમાં ઉત્સાહથી ભાગ લે તો તે તેમને તેમ જ તેમના દેશ અને સમાજ માટે ખૂબ ઉપયોગી પુરવાર થાય તેમ છે. જયન્ત પંડ્યાએ અંતમાં ત્યારે ઘણું સૂચક રીતે લખ્યું હતું :

'સદ્ભાગ્યે હાઉસ લૉર્ડ્સમાં ગુજરાતીભાષી પાંચ લૉર્ડ છે. એમાં મેઘનાદ દેસાઈ, નવનીત ધોળકિયા, ભીખુ પારેખ, આદમ પટેલ છે. તેઓ કેવળ ગુજરાતી રહે એમાં એમને રસ નહીં હોય અને મને પણ નથી.'

નવનીતભાઈની રાજકીય કુનેહોનું એક સ્પષ્ટ દષ્ટાંત તેમણે ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૫ના રોજ ઉમરાવ સભામાં થયેલી ચર્ચા દરમિયાન તેમણે આપેલ વક્તવ્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં તેમણે ઈમિગ્રેશનનો ઈતિહાસ આપીને લોકશાહી તેમ જ સમાન અધિકારના વ્યાપને વધારવાની જોરદાર હિમાયત કરી છે.

(૪) લૉર્ડ ભીખુ પારેખ :

રાજકીય સિદ્ધાંત અને તત્ત્વચિંતન તેમ જ ઐતિહાસિક તથા સાંપ્રત, બૌદ્ધિક, આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો પર સતત ચિંતન કરનાર, લખનાર અને બોલનાર જો વૈશ્વિક કક્ષાના કોઈ ગુજરાતી હોય તો તે પ્રોફેસર ભીખુ પારેખ છે. જે તેઓ 'લૉર્ડ'નો ઈલ્કાબ ધારણ કરતા ના હોત તો પણ તેમની ગણના એક અસરકારક બૌદ્ધિક તરીકે થઈ હોત. વૈશ્વિક ડાયસ્પોરાના પ્રખર અભ્યાસી તરીકે તેમણે ગંથો અને લેખો લખવા ઉપરાંત એક કર્મઠ તરીકે બ્રિટનના રાજકીય પ્રવાહોને બદલવામાં બહુ મોટી ભૂમિકા ભજવી છે. બ્રિટનના પ્રગતિશીલ ચિંતક ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રીના શબ્દોમાં :

'Indian Diaspora વિષય પહેલવહેલો આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો હોય અને 'ડાયસ્પોરા' શબ્દને વહેતો મૂક્યો હોય તો તે સાચે જ પ્રા. ભીખુ પારેખ છે. ભીખુ છોટાલાલ પારેખ ભારતમાં સન ૧૯૩૫માં જન્મેલા, શિક્ષા - દિક્ષા પામેલા અને વડોદરા વિશ્વ વિદ્યાલયના ઉપકુલપતિ રહી ચૂકેલા - યુનાઈટેડ કિંગડમમાં ૨૫-૩૦ વર્ષો થયા હશે. યુનાઈટેડ કિંગડમમાં વસતા ગુજરાતી સમાજમાં ગણ્યાગાંઠ્યા ગુજરાતી બુદ્ધિજીવીઓ અને વિચારકોમાં તેઓ એક તાજ સમાન છે. એમનું મેઘાવી વ્યક્તિત્વ યુનાઈટેડ કિંગડમ સમાજની રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ફેલાઈ ગયું છે.'

૧૯૫૮ની વાત છે. વાઈસ ચાન્સેલર હંસાબહેન મહેતાના સમયમાં માત્ર ૨૨ વર્ષની વયે તેઓ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના રાજ્યશાસ્ત્રના લેક્ચરર તરીકે નીમાયા હતા. તે સમયે વડોદરામાં બિનઔપચારિક રીતે શરૂ થયેલ 'રેનેસાં ક્લબ'માં તેઓ ધાણી ફૂટે તેવા અંગ્રેજોમાં જ્યારે માક્સ, ગાંધી, ઈન્ડિયન અને વેસ્ટર્ન ફિલસૂફી ઉપર બોલે ત્યારે 'ક્લબ'ના અન્ય બૌદ્ધિકો તેમના પર આફરિન થઈ જતા. તે વખતે ખુદ ભીખુભાઈને પણ ખબર નહીં હોય કે તેઓ ભવિષ્યમાં માક્સ, ગાંધી, 'કલોનિયાલિઝમ ટ્રિંશન ઍન્ડ રિફ્લેક્સ' જેવા વિષયો પર ગંથો અને લેખો પ્રસિદ્ધ કરીને વિશ્વભરમાં નામના મેળવવાના છે. બ્રિટનના મલ્ટી - કલચરાલિઝમના તેઓ પિતા ગણાય છે.

ભીખુભાઈના વ્યક્તિત્વની એક મોટી ખાસિયત તે ઊગતા બૌદ્ધિકોને સતત ઉત્તેજન આપવાની તેમની આગવી રીત છે. પોતાની વિદ્વતાનો જરા પણ ભાર લાદ્યા વગર તેમણે સેંકડો સામાજિક શાસ્ત્રીઓને ઘડ્યા છે. આ રીતે પણ તેમણે ડાયસ્પોરાના સાહિત્ય ઉપરાંત રાજ્યશાસ્ત્ર જેવા વિષયોનું બૌદ્ધિક સ્તર વિકસાવવામાં પાયાનું કામ કર્યું છે. પણ જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં તેમણે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતીઓની ખુલ્લેઆમ ટીકા કરવામાં પણ પાછી પાની નથી કરી, કે શરમ નથી અનુભવી. તેમણે અનેકવાર ટકોર કરી છે કે ગુજરાતીઓ ધર્મ, જ્ઞાતિ અને કોમના વાડાઓમાં એવા તો વિભાજીત છે કે આર્થિક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરતા હોવા છતાં તેઓ સેક્યુલર અને રેશનલ મૂલ્યોને આધારે ભેગા થઈને રાજકારણમાં ભાગ નથી લેતા. ઉદાહરણ તરીકે તેમણે "ધ એશિયન ઐજ"ના ૧૫ જુલાઈ, ૨૦૦૬ના અંકમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે, 'British Gujaratis, whether Hindus or Muslims or Parsees, are politically invisible.'

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા માટે પ્રો. ભીખુ પારેખને ઘણો પ્રેમ છે. તેઓ જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં બોલે ત્યારે જ શ્રોતાજનોને ખ્યાલ આવે છે કે આ તો 'સવાચી ગુજરાતી' છે. બ્રિટિશ ગુજરાતીઓના રાજકીય અને બૌદ્ધિક ઉત્થાનની દૃષ્ટિએ તેમની આ નિસ્બત એક મોટી દેશગી સમાન છે.

(૫) લૉર્ડ મેઘનાદ દેસાઈ :

ભીખુભાઈ કરતાં ભિન્ન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા, પણ એકેડેમિક ક્ષેત્રમાં તેમનાં જેવી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર મેઘનાદ જગદીશચંદ્ર દેસાઈએ અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં નવા આયામો સર્જ્યા છે. ૧૦ જુલાઈ ૧૯૪૦ના રોજ જન્મેલા મેઘનાદભાઈની નાનપણથી જ બાઈટ કેરિયર, તેથી માત્ર ૨૩ વર્ષની વયે અમેરિકાની યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયામાંથી ૧૯૬૩માં પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ કેલિફોર્નિયાની બર્કલે યુનિવર્સિટીમાં રિસર્ચ પ્રોફેસર તે નિમાયા અને ત્યાર બાદ, ૧૯૬૫માં યુ.એસ.એ.થી બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કર્યું અને લંડન સ્કૂલ ઓફ એકોનોમિક્સમાં લેકચરર નિમાયા.

એક સમયે તેઓ પાકા માર્ક્સવાદી હતા. ત્યાર પછી વૈશ્વિક પ્રવાહો બદલાતા અને મૂડીવાદનું મહત્ત્વ પીછાનીને તેમણે મૂડીવાદી રીતરસમો અપનાવી. બ્રિટનના લેબર પક્ષના કાર્યક્રમોને વેગ આપવામાં તેમનાં પ્રયાસો એવા તો અસરકારક સાબિત થયા કે મજૂર પક્ષના આગેવાન જહોન સ્મિથે તે સમયના કોન્ઝર્વેટિવ વડા પ્રધાન જહોન મેજર સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂક્યો અને ૧૯૯૧માં લૉર્ડ મેઘનાદ દેસાઈ બ્રિટિશ ઉમરાવગૃહમાં સ્થાન પામ્યા.

મેઘનાદ દેસાઈ તેમના વિચારોમાં ઘણા પ્રામાણિક છે અને આખા બોલા પણ છે. તેઓ તદ્દન નિરીશ્વરવાદી છે. સી.બી. પટેલ સંચાલિત “એશિયન વૉઈસ” દ્વારા ૨૦૦૧માં યોજાયેલ એક પેનલ ડિસ્કશનમાં તેમણે કહ્યું હતું :

‘હું લેબર પક્ષની કોન્ફરન્સોમાં જતો ન હતો. મને કાઉન્સિલ કે એમ.પી. થવામાં રસ ન હતો. મને રેશિયલ પોલિટિક્સમાં પણ રસ નથી. મારા જીવનનો સૌથી મોટો મક્સદ બ્રિટન, ભારત અને વિશ્વમાંથી ગરીબી દૂર કરીને લોકોનાં જીવનધોરણ [quality of life] સુધારવાનો છે.’

સ્થાનિક સ્તર પર ગુજરાતીઓની ભૂમિકા :

બ્રિટનમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાના ગુજરાતી રાજકારણી કર્મઠોની સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે. આમ છતાં તેમણે સ્થાનિક સ્તર પર ઘણું મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે. તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે.

કાઉન્ટી સ્તરની કાઉન્સિલોમાં ઘણાં ગુજરાતી સ્ત્રી-પુરુષો પ્રવૃત્ત છે. ઇન્સિયાઝ પટેલ અને સલીમ લોરગટે બ્લેકબર્નની કાઉન્સિલમાં લિબરલ ડેમોક્રેટ તરીકે ઘણું પ્રશંસનીય કામ કર્યું છે. શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, ગંધાલયો અને વાંચનાલયો, સ્ત્રીશિક્ષણ અને નારી ચેતના જેવા ક્ષેત્રોમાં તેમણે માત્ર મુસ્લિમોને જ નહીં, હિંદુઓને પણ સાથમાં લીધા છે અને અમે તેમની પ્રવૃત્તિઓ જાતે જોઈ છે.

લતાબહેન પટેલ ૧૯૭૨માં લંડન આવ્યાં ત્યારે તેમણે શરૂ શરૂમાં ઇન્સ્યોરન્સ કંપનીનાં ક્લાર્ક તથા પેટ્રોલ પંપનાં અટેન્ડન્ટ અને કેશિયરનું કામ કર્યું. ૧૯૮૪માં તેઓ મજૂર પક્ષના સભ્ય બન્યાં અને ૧૯૮૬માં બ્રેન્ટ કાઉન્સિલના સભ્ય બન્યાં. ત્યાર બાદ તેમની નાગરિક જીવનને સ્પર્શતી કામગીરી જોઈને પ્રજાએ તેમને ડેપ્યુટી મેયર અને ૧૯૮૮માં મેયર તરીકે ચૂંટ્યાં. તેઓ સૌ પ્રથમ મહિલા મેયર હતાં. તે જ પ્રમાણે જયશ્રી રાજકોટિયા લંડનમાં જસ્ટીસ ઓફ પીસ બનતાં તેમણે મેજિસ્ટ્રેટિયલ સત્તા હાંસલ કરી. નિરંજના દેસાઈએ છેક ૧૯૭૪માં ‘હેરો વિમેન્સ અસોસિયેશન’ સ્થાપ્યું હતું. ૨૦૦૨માં જ્યારે તેમને એમ.બી.ઈ.નો ઈલ્કાબ મળ્યો ત્યારે હેરોના મેયર જલેન બ્રાન્ચે તેમનું જાહેર સભામાં બહુમાન કર્યું હતું. ચંદુભાઈ પટેલે ફિજીમાંથી ૧૯૬૧માં સ્થળાંતર કર્યું હતું. શરૂ શરૂમાં મીઠાઈની દુકાન કરી. તે જ અરસામાં તેઓ લિબરલ ડેમોક્રેટ પાર્ટીના સભ્ય બન્યા. તેઓ બે વખત બ્રેન્ટ કાઉન્સિલમાં ચૂંટાયા. પ્રફુલ્લ પટેલ પણ બ્રેન્ટ કાઉન્સિલના લેબર સભ્ય હતા. ૧૯૬૮માં જ્યારે ઈનોક પોવેલે કોમી આગ ફેલાવી ત્યારે તેમણે બધી જ એથનિક માઈનોરિટીસના પ્રતિનિધિ તરીકે ગુંબેશ શરૂ કરી હતી. જ્યંત દોશીનો અમે જ્યારે ૧૪.૧૦.૨૦૦૬ના રોજ ઈન્ટરવ્યૂ લીધો ત્યારે તેમણે

અમને કહ્યું હતું : ‘હું અને પ્રાણલાલ શેઠ નવનાત વણિક છીએ. અમે નાતજાતના વાડામાં નથી માનતા. આમ છતાં હકીકત એ છે કે નવનાત વણિકો મોટી સંખ્યામાં લંડન, લેસ્ટર અને માન્ચેસ્ટરમાં વસે છે અને તેઓ વ્યવસાયોમાં આગળ પડતા છે તેમ જ રાજકીય દૃષ્ટિએ જાગૃત છે.’

બ્રિટનમાં કાન્તિ નાગડાનું નામ ઘણું મોટું છે. મૂળ સૌરાષ્ટ્રના પણ યુગાન્ડા વસ્યા હતા. ત્યાર બાદ ૧૯૭૧માં લંડનમાં સ્થાયી થયા. ૧૯૭૩માં એશિયન વોલન્ટરી ઓર્ગનાઈઝેશન સ્થાપ્યું અને ૧૯૮૨માં ‘સંગત સેન્ટર’ સ્થાપીને તમામ એથનિક માઈનોરિટીસને વિવિધ સેવાઓ પૂરી પાડી છે. “હેરો ઓબ્ઝર્વર” નામના સામયિકે તેમની સેવાઓ નીચેના શબ્દોમાં બિરદાવી છે : 'Kanti Nagda is doing wonderful work. He has coordinated various people of ethnic minorities.' સંગત સેન્ટરને તેની કામગીરી બદલ 'Quality Mark'નો અવૉર્ડ મળ્યો છે.

નેશનલ કૉંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન-સ :

ગુજરાતી સમાજ અને સંસ્થાઓને એક જ જાતનામાં લાવવા એન.સી.જી.ઓ.ની સ્થાપના લંડનમાં ૧૯૮૬માં કરવામાં આવી હતી. તેણે ત્રણ-ચાર વર્ષ પ્રશંસનીય કામ કર્યું, પણ સંસ્થાકીય માળખું સમયને અનુરૂપ બદલાયું નહીં. વળી, ગુજરાતીઓ પણ નાગરિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ બેધ્યાન છે. તેથી જ વિપુલ કલ્યાણીએ તેમના લેખ ‘કેન્દ્રવર્તી સંસ્થાની કરોડરજજી ટટ્ટાર કરવા કટિબદ્ધ થઈએ’માં (“ઓપિનિયન”, જૂન ૧૯૯૫) ચાબખા મારતા કહ્યું છે કે બ્રિટનમાં વર્ષોથી વસવાટ કરતા હોવા છતાં ગુજરાતીઓમાં પ્રજાપણું અને નાગરિકત્વ નથી. હજુ પણ આપણે કચ્છી, કાઠિયાવાડી, અમદાવાદી, સુરતી, બાલ્સણ, વાણિયા, મોચી, દરજી, સુન્ની, શિયા, વહોરા, ખોજા અને મેમણ જેવી નાની-નાની ઓળખોને બિરદાવ્યા કરીએ છીએ. ‘ગુજરાતીપણા’ની ભાવના આપણામાં આવી નથી.’ વિપુલભાઈના શબ્દોમાં :

‘આ સંસ્થા સામે સુસ્પષ્ટપણે બે માર્ગ છે : (૧) અત્યારની રસમ અનુસાર કોઈ પણ જાતના હેતુ - આદર્શ વિના ધસમસતાં રહીને, કાળા ડિબાંગ અંધારિયા કૂવામાં ડૂબી મરવું; (૨) એને જીવનદાન આપીને ખુદનો વ્યાપ વધારતા રહીને, એનો કાર્યવિસ્તાર મજબૂતપણે ખોડતા જવો. અમે આ બીજા કામની તરફેણ કરીએ છીએ.’

આ બાબતમાં વિપુલ કલ્યાણી એકલા નથી. ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી જેવા પ્રગતિશીલ બૌદ્ધિકે પણ તેમનો અભિપ્રાય “ઓપિનિયન”ના જુલાઈ ૧૯૯૫ના અંકમાં નીચેના શબ્દોમાં દર્શાવ્યો છે :

‘ગુજરાતી સમાજનું એકીકરણ કરવા જ્યારે ૧૯૮૬માં ‘નેશનલ કૉંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન-સ’ સંસ્થા સ્થપાઈ ત્યારે એના અલપઝલપ સમાચાર વાંચવામાં આવ્યા હતા. એમના કાર્યકર્તાઓ ગુજરાતમાં સભાઓમાં જતા આવતા રહે, એ સમાચારો મળે પણ નક્કર કાર્ય શું ... શું થતું રહ્યું છે, એના અહેવાલો મળતા જ નથી. આ સંસ્થાના ટેકેદારો, અધિકારીઓ ગુજરાતી સમાજના પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ પર શું વિચાર-ધારા-દર્શન રાખે છે. સંઘશક્તિ, એકીકરણ કરવા શું પ્રયાસો થાય છે, સંસ્થાની ગતિવિધિઓ શું હોય છે, ગુજરાતી સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા કેવાં પગલાં લેવાય છે, વગેરે પર કોઈ અહેવાલો બહાર પડતા નથી. તેથી વિપુલભાઈના અગ્રલેખના સૂચન પ્રમાણે આ સંસ્થાની કરોડરજજી ટટ્ટાર કરવા પ્રયાસો થવા જોઈએ.’

જો કે ભલભલા વગદાર ગુજરાતી લૉર્ડ્સથી શરૂ કરીને બૌદ્ધિકો અને સામાજિક કાર્યકરોએ ભેગા મળીને કોઈ એવું મિકેનિઝમ શરૂ કર્યું નથી જે સેક્યુલર મૂલ્યોને આધારે તમામ ગુજરાતીઓને નાગરિક અને રાજકીય જીવન પ્રત્યે, ઓછામાં ઓછું, જાગૃત કરે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા અને ગુજરાતની અસ્મિતાનાં વિવિધ પાસાંઓ વિશે ઈંગ્લેન્ડમાં અનેક સેમિનારો થયા છે. પણ એક અને સર્વમાન્ય ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશનની રચના વિષયક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ચર્ચા-વિચારણા કરવા અને તેને અમલમાં મૂકવા એક પણ સેમિનાર થયો નથી. તેથી આ બાબત તાકીદની હોય એવું લાગે છે. પણ તેની પહેલ કોણ કરશે ? ફરી એક વાર સૌએ પોતપોતાના ધર્મ અને જ્ઞાતિઓના વાડાઓમાંથી બહાર નીકળીને આ પડકારરૂપ અને કપરું કામ કરવાની જરૂર છે. જો તે થાય તો ભવિષ્યમાં વિવિધ જાતના

ગુજરાતી રંગભૂમિના પિતામહ - નટુભાઈ પટેલ ○ દીપક રાવલ

ગુજરાતી પ્રજા બહુ જ વિશિષ્ટ છે. સદીઓથી દેશ-વિદેશમાં વેપાર માટે જાણીતી છે. વિશ્વભરમાં ગમે ત્યાં જાવ કોઈ ને કોઈ ગુજરાતી જરૂર મળવાનો. સાહસ અને વેપાર આ પ્રજાના લોહીમાં છે. શાંતિ પ્રિયતા, ન્યાય પ્રિયતા, અનુશાસન, કર્મકતા, સહનશીલતા જેવા ગુણોને કારણે ગુજરાતીઓ વિશ્વમાં ગમે ત્યાં ગયા, દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયા. એટલું જ નહીં પરંતુ પોતાની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર જાળવીને પણ સ્થાનિક પ્રજાના દિલમાં સ્થાન મેળવ્યું. વ્રતો, ઉત્સવો, કળા, અને સંસ્કૃતિનું જતન પણ ગુજરાતી પ્રજાએ કરી જાણ્યું છે. રાજકારણ, પત્રકારત્વ, કળા, સાહિત્ય, શિક્ષણ એમ દરેક ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓએ પોતાનું આગવું યોગદાન આપ્યું

છે. આ પ્રજાએ વેઠ્યું ય ઘણું છે. વર્ષોની મહેનતથી ઊભા કરેલા વ્યવસાયો અને સુખ-સમૃદ્ધિને છોડીને ક્યારેક પહેરેલે કપડે જીવ બચાવીને નાસવું પણ પડ્યું છે. એવી પરિસ્થિતિઓમાં હાર્યા વિના ગુજરાતીઓ ફિનિક્સની જેમ ફરીથી બેઠા થયા છે. ગુજરાતી પ્રજાને દુઃખ અને સુખ બન્ને પચાવતા આવડે છે. સમગ્ર ગુજરાતી અને ભારત ગૌરવ લઈ શકે તેવા અનેક પ્રતિભાશાળી ગુજરાતીઓ સમગ્ર વિશ્વમાં પથરાયેલા છે. ઈંગ્લેન્ડમાં કળા ક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે નટુભાઈ પટેલ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઊંચો, પાતળો દેહ, આંખે ચશ્મા પણ એમાંથી દેખાતી કીકીઓમાં છલકાતો સ્નેહ વાંચી શકાય. આત્મવિશ્વાસ ફૂટી-ફૂટીને ભરેલો. એંસી વરસની વચ્ચે પણ

ગુજરાતીઓ એક 'ગુજરાતી કોમ' તરીકે કદાચ ઉજાગર થઈ શકે. આજે આ આદર્શ કે કલ્પના જેવું લાગે, પણ પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

જયાબહેન દેસાઈ :

જેની કોઈએ પણ કલ્પના કરી ન હતી તેવા લંડનના એક મુકામમાંથી, પોતાની રીતે એક ગુજરાતીએ પ્રયોગ કર્યો હતો અને તે સફળ થયો હતો. 'ચપટી મીઠા' જેવો પ્રસંગ સૌ ગુજરાતી માટે ભેગા થવાની દૃષ્ટિએ પ્રેરક છે. ગાંધીજીએ 'ચપટી મીઠા' દ્વારા સમગ્ર ભારતમાં જાદુઈ અસર કરી હતી. જયાબહેન દેસાઈએ અભૂતપૂર્વ મજૂર આંદોલન શરૂ કરીને બ્રિટનની આંખ ખોલી નાંખી હતી.

જયાબહેન દેસાઈ મૂળમાં ચરોતરનાં પાટીદાર છે. તેમના પિતા ગોરધનભાઈ અને માતા કમળાબહેને આઝાદીની લડતમાં ભાગ લીધો હતો અને ચરખો ચલાવ્યો હતો. ૨ એપ્રિલ ૧૯૩૩ના રોજ ધર્મજમાં જન્મેલાં જયાબહેન ૧૯૫૫માં સૂર્યકાન્ત દેસાઈ સાથે લગ્ન થયા બાદ દારેસલામ જઈ વસ્યા હતાં. ત્યાંથી ૧૯૬૮માં ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થળાંતર કર્યું હતું.

જયાબહેનને ૧૯૭૪માં લંડનસ્થિત 'ગ્રનવિક ફ્રેટો પ્રોસેસિંગ લેબોરેટરીસ'માં નોકરી મળી. આ કંપની ગોરાઓએ ૧૯૬૫માં સ્થાપી હતી. તેની એક શાખા પશ્ચિમ લંડનના ચેપ્ટર રોડ પર હતી. અને ત્યાં મોટા ભાગના એશિયન મજૂરો અને કારીગરો હતા. તેનો મેનેજર માલકમ ઓલ્ડન ભારે રંગદેખી અને માથા ભારે હોવાથી બધાં જ નોકરિયાતો તેનાથી ધૂજતાં. એક દિવસ જયાબહેન તેમનું કામ આટોપીને જેવા ઘરે જવા તૈયાર થયાં કે ઓલ્ડને તેમને કહ્યું : 'કોને પૂછીને જાઓ છો ? તમારે ઓવરટાઈ કામ કરવાનું છે.' હવે તેને સંવાદરૂપે જોઈએ :

જયાબહેન : શેનો ઓવરટાઈમ ? ઓવરટાઈમ કામ કરવું તે સ્ટેચ્યુટરી નથી. સૌની મરજીની વાત છે.

ઓલ્ડન : પણ બીજાઓ મારો હુકમ માને છે.

જયાબહેન : હું નહીં કરું. આ તે કારખાનું છે કે પ્રાણી સંગ્રહાલય ?! અમે તમારી જોહુકમી સાંખી નહીં લઈએ. અમે સિંહ છીએ, મિસ્ટર મેનેજર !

ઓલ્ડન : હું તમને ડિસમિસ કરું છું.

જયાબહેન : તો, લઈ લો, આ મારું રાજીનામું !

જયાબહેન હિંમત હાર્યા નહીં. તેઓ તે વખતે 'બ્રેન્ટ ઈન્ડિયન અસોસિયેશન'ના કમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર તરીકે પણ કામ કરતા હતાં. વળી તેઓ મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહોથી પણ વાચન દ્વારા સુપરિચિતિ હતાં. તેમણે જુલાઈ, ૧૯૭૬માં સત્યાગ્રહનો માર્ગ અપનાવીને સૌ એશિયન મજૂરો અને કારીગરોને ભેગા કર્યાં. બીજી તરફ, તેમણે 'બ્રેન્ટ ટ્રેડ યુનિયન કાઉન્સિલ'નો સંપર્ક કર્યો. સૌએ સાથે મળીને ગોરા માલિકો સાથે સૌ પ્રથમ વાટાઘાટો શરૂ કરી, પણ તેઓ મક્કમ રહેતા હડતાળ પડી. ૧૯૭૬માં પડેલી આ હડતાળ અભૂતપૂર્વ અને જડબેસલાક હતી. જેમાં ૫૫૦ મજૂરો અને કારીગરોની ધરપકડ થઈ હતી. તેથી છાપાંઓ, મેગેઝિનો અને રેડિયો દ્વારા આ હડતાળના સમાચારો ચમકવા લાગ્યા. પાર્લામેન્ટના હાઉસ ઓફ કોમન્સ સુધી વાત પહોંચી. તે વખતે જેમ્સ કેલેહનની લેબર સરકાર હોવાથી પૂછવું જ શું ? સરકારની ઊંઘ પણ હરામ થઈ ગઈ. છેવટે માલિકો હાર્યા. જયાબહેન અને એશિયન મજૂરોની જીત થઈ.

પોતાનો જાતઅનુભવ વ્યક્ત કરતાં જયાબહેને "ઓપિનિયન"ના જુલાઈ ૨૦૦૩ના અંકમાં લખ્યું છે કે અમારી ફેક્ટરીમાં કામ કરતા મોટા

ભાગના ઈમિગ્રાન્ટો હતા અને તેઓ અત્યંત ગરીબ હતા. જયાબહેને લખ્યું છે કે તેમનું કુટુંબ નિર્ધન નહીં, પણ ખાધેપીધે સુખી હતું અને આમ છતાં, તેમણે સામાન્ય મજૂરોના ભલા માટે હડતાળ શરૂ કરી હતી. જ્યારે તેમણે ભૂખ હડતાળ શરૂ કરી ત્યારે 'ટ્રેડ યુનિયન કાઉન્સિલ'ના તત્કાલીન મહામંત્રી લેન મરેએ તેમને પૂછ્યું : 'તમને ભૂખ્યા રહેવાનું કોણે કહ્યું હતું ?' જયાબહેનનો જવાબ હતો : 'ગાંધીજીએ અનેકવાર ભૂખ હડતાળ કરી છે અને તેમાંથી મને પ્રેરણા મળી છે.'

સમાપન :

ગુજરાતીઓ એક જમાનામાં ડાયસ્પોરિક વસાહતીઓ હતા. ત્યાર બાદ, તેમણે લાંબી મજલ કાપી છે અને હવે તેઓ પોતાને બ્રિટિશ ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવે છે. તેમણે અનેક રંગભેદી કષ્ટો સહન કર્યા છે અને અનુભવે ઘડાયા પણ છે. આમ છતાં, મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ રાજકારણ અને નાગરિક જીવન પ્રત્યે બંધ્યાન છે. બીજી તરફ, બ્રિટન એક મહાન રાષ્ટ્ર છે. પણ 'માંગ્યા વગર મા પણ ના પીરસે' જેવું થયા જ કર્યું છે. શું કરવા જેવું છે તેની ચર્ચા અગાઉ થઈ ચૂકી છે. પણ એક વારાની 'બ્રેન્ટ રેશિયલ ઈકવાલિટી કાઉન્સિલ'ના તત્કાલીન અધ્યક્ષ ગુલાબ મિસ્ત્રીએ જે લખ્યું છે તે એટલું બધું અગત્યનું છે કે તેમના શબ્દો ટાંકીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. તેમણે "ઓપિનિયન"માં (એપ્રિલ ૧૯૮૭) 'યુવાશક્તિનો ઉદય' લેખ દ્વારા નીચેના ઉદ્ગારો વ્યક્ત કર્યા છે :

'પાર્લામેન્ટના સભ્યો, પછી તે ભલે એશિયનો હોય, એમને પણ છેવટે કેન્દ્રીત થયેલા સત્તાધીશો અથવા તો પ્રાઈમ મિનિસ્ટરનો જ કક્કો સાચો કરવા વોટ આપવો પડતો હોય છે. આજે જ્યાં લોકશાહીની પરિસ્થિતિ એવી હોય ત્યાં લેબર પાર્ટી બહુમતીમાં આવે કે કોન્ઝર્વેટિવ એ બહુ અગત્યનું રહેતું નથી. પ્રથમ તો આપણે નક્કી કરી નાંખવું પડશે કે આપણે ખરેખર અર્ધનાગરિક તરીકે જ જીવવું છે ? એવું હોય તો અહીંની બહુમતી પ્રજાને બિલકુલ વાંધો નથી. આપણે અહીં રહીએ, કમાઈએ, ખાઈએ, પીએ, મજા કરીએ અને કાયદાનું પાલન કરતાં રહીએ એટલે થયું. આપણા નાગરિકત્વના હકો પર તરાપ મારે, આપણા રંગને કારણે આપણને નોખો ન્યાય આપે છતાં ય આપણે અવાજ ઉઠાવ્યા વગર રહી શકીએ છીએ તો એથી રૂડું શું હોઈ શકે ? બીજી તરફ યહૂદી પ્રજાએ તેનું નાગરિકત્વ દીપાવ્યું છે. આપણા જૂની પેઢીના લોકો ભલે સંસ્કૃતિ, અસ્મિતા, જ્ઞાતિ, ભાષા, પ્રાંત કે ભારતે ઉપજાવેલા વાડાઓમાં સીમિત રહેવાનું પસંદ કરીએ. પણ છેવટે આપણા દરેક ઘરમાં એક નૂતન બ્રિટિશ નાગરિક તૈયાર થઈ રહ્યો છે. એને અંગ્રેજ અંગ્રેજ જેવું બોલતાં આવડે છે. એનું સંગીત, એનો ફૂટબોલનો શોખ, એની બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી આપણને ઉગારશે. કોર્નર શોપ છોડી, પૂરા બ્રિટિશ સમાજમાં બધી જ જગ્યાએ છેવટે આપણને તારશે. આ રીતે નવી પેઢીનો ગુજરાતી બૌદ્ધિક વર્ગ આજે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. જે સમાજમાં એક એવા સમૂહનું નિર્માણ કરનાર છે કે જે ભલે પોતાના હાથમાં સત્તા ન લે, અને સત્તા માટેની સાઠમારીમાં ન પડે, છતાં સત્તા પર નૈતિક પ્રભાવ પાડી શકે. સત્તામાં ખોટું થતું હોય તો લોકશક્તિ જગાવીને સત્તાધીશોને જગાવી શકે. આપણી ફરતે નજર નાંખશું તો હું કયા નાગરિકની વાત કરું છું એ સ્પષ્ટ સમજાશે. નવી પેઢીને ઉત્તેજન આપીએ. ભાષા, સંસ્કૃતિ, અસ્મિતાનો હાઉ ઊભો કરીને ગુનાહિત ન બનાવીએ. પ્રથમ પેઢી ફક્ત આટલું કરે તો આપણે પાર ઉતર્યા સમજવું.'

[F-2, Ayojan Nagar Society, Near Shreyas Railway Crossing, AHMEDABAD - 380 007, India]

ટટ્ટર ચાલે છે. નવી નવી યોજનાઓ બનાવે છે. અને તેને સાકાર કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. જીવનમાં બહુ ચડતી -પડતી જોઈ છે. છતાં ય જીવન વ્યવહારમાં કડવાશ આવી નથી. અનેક લોકોને મદદરૂપ થાય અને વાતોનો જરાય દેખાડો ન કરે. મિત્રો માટે તો મરી જાય. એમને ત્યાં કામ કરનારા સેવકોને કુટુંબીજનની જેમ રાખે. એમને ત્યાં કેટલાક બે-ત્રણ પેઢીની સેવા આપે છે.

નટુભાઈનું આખું નામ નટુભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. બધા મિત્રો વહાલથી એન.સી. કહીને જ બોલાવે છે. આ લેખમાં આપણે પણ એમને એન.સી. તરીકે જ ઉલ્લેખશું. ઉંમરમાં ભલે એ એસી વર્ષના હોય પરંતુ એ આપણા સૌના સમવયસ્ક છે !

એન.સી.નો જન્મ તા. ૧૮-૫-૧૯૨૭ના રોજ મોસાળમાં દશરથ ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ ચતુરભાઈ મંગળભાઈ પટેલ. સૌ એમને સારાભાઈના નામે સંબોધે. એમનું વતન ખંભોળજ. એ ત્રણ ભાઈ - લલ્લુભાઈ, ચતુરભાઈ ને મોતીભાઈ. ચતુરભાઈનું પ્રથમ લગ્ન ગંગાબહેન સાથે થયેલું. એમનાથી ઉમેદભાઈ અને ચંચળબહેન એમ બે સંતાન. ગંગાબહેનનું અવસાન થવાથી ચતુરભાઈનું બીજું લગ્ન દશરથ ગામનાં ગંગાબહેન સાથે થયું. એમનું એક માત્ર સંતાન તે નટુભાઈ. એન.સી.નો જન્મ થયો તે દિવસે વૈશાખી પૂનમ હતી. ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો અને રેલ આવી હતી. એન.સી.નું બાળપણ મોટા ભાગે મુંબઈમાં જ વિત્યું. પિતા સારાભાઈ મોટા ઉદ્યોગપતિ અને ફિનૅન્સિયર. મોસાળ પણ ખૂબ સમૃદ્ધ. મોસાળમાં પ્રેમ ખૂબ મળતો એટલે પ્રથમથી જ એન.સી.ને દશરથ ગામનું આકર્ષણ. વેકેશન પડે કે સીધા દશરથ પહોંચી જાય. સારાભાઈએ કુટુંબમાં એક પ્રથા પાડેલ કે રજાઓમાં આખું કુટુંબ ખંભોળજમાં ભેગું થાય અને એક મહિનો સાથે રહે. પરંતુ એન.સી. ભાગ્યે જ ખંભોળજ જાય. ક્યારેક દાદીમા સોનાબા બહુ જીવે છે. ત્યારે બે-ત્રણ વરસે ખંભોળજ જાય.

મોસાળમાં નાનાને ત્યાં ઘણી જાહોજલાલી. જમીન ઘણી અને તમાકુનો સારો વેપાર. ૧૯૩૦માં એમણે ઈરીગેશન સિસ્ટમ કરેલ અને પાણી ખેંચવાનું ૨૨ હોર્સ પાવરનું મશીન મૂક્યું. કલમી આંબાની વાડીઓ હતી. નાનાને ત્યાં બળદ, ડમણિયા ગાડુ, ઘોડા, ઘોડાગાડી હંમેશાં રહેતાં. મોસાળમાં એન.સી.ને હોર્સ રાઈડીંગની તાલીમ મળી. એ શોખ આજીવન રહ્યો. છેલ્લા આઠ-દશ વર્ષથી રાઈડીંગ એમણે બંધ કર્યું છે. એન.સી. વડોદરા રહેતા ત્યાં પણ ઘોડો રાખતા. 'કલાપી' ફિલ્મ બનાવી ત્યારે કાનમમાંથી ખૂબ ડિંમતી ઘોડો લાવેલા. ડોકયાર્ડ પણ રાખેલી અને ઘોડાને ટ્રેઈન કરેલો. વડોદરામાં રોજ સવારે એક કલાક હોર્સરાઈડીંગ કરતા. બીજી એક ઘોડી પણ કાનમમાંથી ખરીદી હતી પરંતુ વડોદરામાં ઘાસચારાની બરાબર વ્યવસ્થા ન થઈ અને ખાસ તો ઘોડાને સાચવનાર કોઈ કેળવાયેલો માણસ ન મળ્યો એટલે અમલનાર ફાર્મ પર ઘોડા મોકલી દીધા. એનાં વછેરાં મિત્રોને ભેટ આપી દીધાં. અંગત અને ઘનિષ્ટ મિત્ર પાળિયાદ બાપુએ એક વછેરો ભેટ આપેલો તે મરી ગયો ત્યાં સુધી ફાર્મ પર રહ્યો. ફાર્મ પર ચાર ઘોડા રાખતા. ડોકયાર્ડ હજી જૂની યાદોને વાગોળતી ફાર્મમાં પડી છે. કોઈ ગમે તેટલા પૈસા આપે તો પણ એન.સી. એને વેચવા તૈયાર નથી. ઘોડાઓ પર તેમને એટલો પ્રેમ કે કદી એક પણ ઘોડો વેચ્યો નથી.

એન.સી.નાં માતા ગંગાબાનું ૧૯૪૨માં હાર્ટએટેક આવવાથી અવસાન થયું. એન.સી. એ વખતે માંડ ચૌદ વર્ષના. સારાભાઈએ એન.સી.ને શરૂઆતમાં આણંદની ડી.એન. વિદ્યાલયમાં ભણાવવાનું ગોઠવેલું પણ ત્યાં નહીં ફાવે એમ વિચારી મુંબઈ પાછા બોલાવી લીધા. જૂન '૪૨માં એન.સી. ગોલ્ડનીબાઈ સ્કૂલમાં દાખલ થયા. ત્યાં જઈ ૧૯૪૪માં મેટ્રિક થયા. એન.સી. ભણવામાં ડીક ઠીક અને લોર્ડ ઓફ ધ લાસ્ટ બેચ હતા. આઝાદીની લડતના એ ભવ્ય દિવસો. એન.સી.ને 'સ્નેહરશ્મિ' જેવા આચાર્ય, દુર્ગેશ શુક્લ, ઈન્દ્ર વસાવડા, ઉમાશંકર જોશી, મગનભાઈ કોલક, મંકોડી સાહેબ, બાપુભાઈ વશી જેવા ઉત્તમ શિક્ષકો મળ્યા. એન.સી.ને બાળપણમાં રમતગમતનો ભારે શોખ હતો. ક્રિકેટ રમતા અને બેડમિન્ટનમાં તે બે વરસ સિંગલ્સ અને ડબલ્સમાં ચેમ્પિયન થયા હતા. આઝાદીની ચળવળમાં પણ યથાશક્તિ ભાગ લીધેલો અને સરઘસોમાં જોડાયેલા. પત્રિકાઓ છાપેલી. હાથે લખેલી પત્રિકાઓ વહેંચવા જતા. મુંબઈમાં ગાંધીજી, વલ્લભભાઈ પટેલ, સ્વામી આનંદની સભાઓ થાય તે સાંભળવા પણ જતા. મેટ્રિક પછી કોલેજમાં જોડાયા. ત્રણ વર્ષ ભણ્યા એમાં

ભણવાનું ગૌણ અને કળાપ્રવૃત્તિ મુખ્ય હતી. કોલેજ પછી બિઝનેસમાં જોડાઈ ગયા.

એન.સી. ૧૬-૧૭ વર્ષના થયા ત્યાં કન્યાઓનાં માંગાં આવવા શરૂ થયાં. આબરૂદાર ઘર, પાર વગરની સંપત્તિ, આકર્ષક અને દેખાવડા એન.સી. માટે અનેક ઓફરો આવે તેની શી નવાઈ ! એન.સી.ના ભાઈઓને તો દશ - અગિયાર વરસની વયમાં જ પરણાવી દીધા હતા. એન.સી. માટે પણ ઘણાં દબાણ આવ્યાં હતાં પરંતુ સારાભાઈએ કોઈ દિવસ દબાણ ન કર્યું. એન.સી.એ ઘણી કન્યાઓ જોઈ. એક બહુ ગમી. સગાઈનું લગભગ નક્કી હતું. પરંતુ કહેવાતા સગાસંબંધીઓએ બહુ પૈઠણ માગ્યું અને એ છોકરીને બીજે પરણાવી દીધી. એ કન્યાને એન.સી. આજે પણ ભૂલ્યા નથી ! એ દરમિયાન મામા મોતીભાઈના એક મિત્ર વડોદરામાં તમાકુના બહુ મોટા વેપારી અને રાજા તરીકે જ ઓળખાય. એમની સુંદર અને સુશીલ કન્યા લીલા સાથે એન.સી.નું લગ્નજીવન ખૂબ જ સફળ રહ્યું. એમના ચાર સંતાનો દીપક, મીનુ, રેશુ અને જયેશ આજે ખૂબ જ સુખી છે. એન.સી.નું કુટુંબ એક વડવાની જેમ વિકસ્યું છે. લીલાબહેન મુખ્યત્વે ગૃહિણી જ રહ્યાં અને ઘર સંભાળ્યું. બાળકોના ઉછેરમાં જ વ્યસ્ત રહ્યાં પરંતુ એ પણ બહુમુખી પ્રતિભા હતાં. તેઓ ચિત્રો દોરતાં, તક મળે ત્યારે નાટકોમાં અભિનય કરતાં, હેન્ડિક્રાફ્ટનું પણ એમને જ્ઞાન. ઈન્દિરાબેટીજીમાં એમને શ્રદ્ધા, એટલે ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પણ ઘણી કરતાં. એન.સી.તો મોટેભાગે વેપાર અર્થે દેશ-વિદેશમાં જ હોય. લીલાબહેન એકલા હાથે ઘર સંભાળે અને સાચવે. સારાભાઈ લીલાબહેનને દીકરીની જેમ સાચવતા. એ જમાનામાં સસરો-વહુ સાથે બેસીને બીજ રમતા ! સારાભાઈ એમના જમાના કરતાં ઘણાં આગળ હતા. લીલાબહેનના અવસાન પછી એન.સી.ના જીવનમાં એક મોટો અવકાશ ઊભો થયો.

એન.સી.નો પારિવારિક વ્યવસાય જીનરી સ્પેરપાર્ટસનો. સારાભાઈના કુઆ ઉમેદભાઈ ધોરીભાઈ પટેલને અમરાવતીમાં જીન સ્પેરનો ધંધો. કુઆ પહેલાં સારાભાઈથી મોટા લલ્લુભાઈને ધંધો શીખવવા લઈ ગયા. પણ એ તો છ જ મહિનામાં પાછા આવતા રહ્યા. પછી એ સારાભાઈને લઈ ગયા ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર અઢાર વર્ષ. પરંતુ ખૂબ જ મહેનતુ. હોશિયાર અને ધંધાની સૂજ ઘણી. એ કારણે ઝડપથી ધંધામાં આગળ વધ્યા. ૧૯૧૪માં એમણે 'યુ.ડી. પટેલ એન્ડ કંપની'ની સ્થાપના કરી. આજે ૮૪ વર્ષ થયાં એ કંપનીને; અને હજી ચાલે છે. સારાભાઈએ આકોલા, મુંબઈ, મદ્રાસ એમ બધે ઓફિસો કરી. ૧૯૪૨માં આફ્રિકામાં બિઝનેસ શરૂ કર્યો. સારાભાઈનું પ્રથમ સાસરું વડોદરામાં. ત્યાં ગંગાબાના ફળિયામાં રહેતા અને શિક્ષકની નોકરી કરતા હતા. એ મુંબઈમાં પણ રહેલાં. તેમને આફ્રિકા મોકલ્યા અને બિઝનેસની જવાબદારી સોંપી. ૧૯૫૦ સુધીમાં સારાભાઈએ ધંધાને ખૂબ વિકસાવ્યો. પછી નિવૃત્ત થયા અને ખંભોળજ ગયા. ૧૯૫૦માં એમણે એન.સી.ને 'યુ.ડી. પટેલ એન્ડ કંપની'નું સુકાન સોંપ્યું. સારાભાઈ અતિશય વિશ્વાસુ હતા અને એમના ભાગીદારોએ આ ગુણનો ખૂબ જ લાભ લીધો હતો. એન.સી.એ ધંધો સંભાળવાની સાથે સાથે જ ભાગીદારો અનંતરાય, રસિકભાઈ અને રજનીભાઈને ધંધામાંથી છૂટા કર્યા અને ધંધા પર પોતાનો કબજો જમાવ્યો. એન.સી. ધંધામાં પણ નવું વિચારતા અને સાહસ કરતા. ૧૯૫૦માં ઈંગ્લેન્ડ ગયેલા અને પ્રાઈવેટ લિમિટેડ કંપનીમાં ફેરવીને બધા ભાગીદારોને શેર આપી દીધા હતા. સારાભાઈ ને મનોરમામાએ એન.સી.ને જપાન મોકલવાનું નક્કી કર્યું. એ દિવસોમાં જપાન જવા માટે માત્ર ત્રીસ જણને પરમીટ મળતી. એન.સી.એ ખૂબ મહેનત કરી. આયોજનપૂર્વક રજૂઆત કરી જપાન જવાની પરમીટ મેળવી તેમ જ વિઝા મેળવ્યો.

એન.સી. જપાન ગયા તો ખરા પણ કોઈને ઓળખે નહીં, ત્યાંની ભાષા આવડે નહીં. કોઈ જપાની અંગ્રેજી બોલે નહીં. દૂરના એક સગાના સંબંધી દ્વારા ત્યાંની હોટલમાં બુકિંગ કરાવ્યું. રાત્રે બાર વાગ્યે ત્યાં ઉતર્યાં. એરપોર્ટ પર ઈમિગ્રેશન કાર્ડ ભર્યું. આ કાર્ડમાં પ્રવાસીની બધી જ માહિતી. શા માટે આવ્યા? મુખ્ય ધંધો કયો? વગેરેની નોંધ હોય. ઈમિગ્રેશન ઓફિસનું મીડિયા જોડે જોડાણ. ઈમિગ્રેશન કાર્ડમાં ભરેલી બધી જ માહિતી તેના સંપર્ક નંબર સાથે બીજે દિવસે છાપામાં પ્રગટ થઈ જાય. એટલે એન.સી. સવારે જાગ્યા ત્યાં જીન આવવા ચાલુ થઈ ગયા. એપોર્ટનેન્ટ આપવા માંડી. સાથે ઘણા સેમ્પલ લઈને ગયેલા. ઘણા લોકોને મળ્યા. નવા સંપર્કો થયા. ઓસાકા ધંધાનું મુખ્ય મથક. આસપાસના વિસ્તારમાં

મશિનરીની અનેક ફેક્ટરીઓ. એન.સી. સાયકલ પર એ ફેક્ટરીઓમાં અને આસપાસના ગામોમાં ફર્યા. અને થોડા જ સમયમાં ભારત અને આફ્રિકામાં માલ મોકલવાનું તેમણે શરૂ કરી દીધું.

એન.સી.જપાન ગયા ત્યારે રબર - બેલ્ટિંગની ફેક્ટરી ઈન્ડિયામાં નાખવાનો વિચાર આવેલો. એ માટે એમણે પ્રોજેક્ટ પણ તૈયાર કરેલો. વડોદરામાં સરદારનગર સોસાયટીની જમીન હતી. ચાર ભાગીદારોએ મળીને પાંચ લાખ રૂપિયામાં કંપની નક્કી કરી નાંખી. જપાનમાં મિત્યુવિશી કંપની જોડે વાટાઘાટો કરીને પરત આવ્યા. ૧૯૫૩માં ફરીથી જપાન ગયા. પહેલીવાર જપાન ગયા ત્યારે જમવામાં બહુ જ અગવડ પડેલી એટલે બીજી વખતે લીલાબહેનને પણ સાથે લેતા ગયા. જપાન ગયા તે પહેલાં તેમના સસરાનું અવસાન થયું. ભાગીદાર મનોરમામા ઢીલા પડ્યા, એટલે સરાદારનગરવાળી જગ્યા રદ કરી ડબોઈ રોડ પર પેરેમાઉન્ટ ફેક્ટરીનો સોદો નક્કી કરી નાખ્યો હતો. જપાન જઈને ટ્યુબ-સાયકલના ટાયરનું અને વી-બેલ્ટ કન્વેયર વેલિંગનું કંપની જોડે નક્કી કર્યું. કરાર પર સહી કરવાની હતી એવામાં સારાભાઈનો તાર આવ્યો 'કમ બેક. ડેન્ટ સાઈન.' એટલે પરત આવ્યા. એન.સી.નું આ સ્વપ્ન પૂરું થયું હોત તો કેટલો લાભ થયો હોત તે કલ્પી શકાય છે. ભારતમાં આ પ્રકારનું એ પ્રથમ સાહસ હોત. આ પ્રોજેક્ટ ભલે એ કરી ન શક્યા, પરંતુ જપાનના બે પ્રવાસોથી કંપનીનો ધંધો અનેક ઘણો વધી ગયો. આફ્રિકામાં ૧૦ થી ૧૫ લાખ શિલિંગ કમાતા હતા તેને બદલે સાઠ લાખ શિલિંગે નફો પહોંચી ગયો. એક-બે વર્ષમાં જ એન.સી.એ ભારત અને આફ્રિકામાં ચાલતી કંપનીઓને આર્થિક રીતે સધ્ધર કરી દીધી.

૧૯૫૬માં એન.સી. આફ્રિકા જવાના હતા. એન.સી.ના કાકાના દીકરા ભાનુભાઈ ભણવામાં હોશિયાર અને એમણે એન્જિનિયરીંગની પરીક્ષા આપેલી. સારાભાઈની ઈચ્છા એમને અમેરિકા મોકલવાની હતી. પરંતુ એમને સગાઓએ ભરમાલ્યા કે સારાભાઈ કોઈને એમની મિલકતમાંથી ભાગ નહીં આપે. અલબત્ત બધું જ સારાભાઈની મહેનતનું હતું અને એમને નામે જ હતું. કોઈનો કશો અધિકાર નહોતો છતાં ૧૯૫૬ના મે મહિનામાં મુંબઈ એન.સી. પર સારાભાઈનું પોસ્ટકાર્ડ આવ્યું. 'આપણું ઘર વહેંચવાનું છે. ૨૨ તારીખ પહેલા આવી જાવ.' મિલકતમાં ખંભોળજમાં ૧૨૫ વીઘા જમીન. એમાં એક નંબર ૩૦-૩૨ વીઘાનો. એમાં ફૂલો કરી ૧૧૦નું બોરીંગ કરી એન્જિન મૂકેલું. ગામમાં સીંચાઈનો એ પહેલો ફૂલો. ત્યાં જ રૂ.૬૦,૦૦૦ ના ખર્ચે સારાભાઈએ મકાન બનાવેલું.

બધા વહેંચણી માટે બેઠા. સારાભાઈએ એન.સી.ને કહ્યું કે 'કેમ કરવું છે?' જવાબમાં એન.સી.એ કહ્યું: 'તમે કમાયા છો, તમે જ બધું કર્યું છે. તમારે આપવાનું હોય તે કહી દો.' સારાભાઈએ કહ્યું, 'તો સાંભળો, ખંભોળજની મારી બધી મિલકત ગમે તેના નામે હોય, મારા ભાઈ ભાગે વહેંચવાની છે. અમે ત્રણ ભાઈ એટલે ત્રણ ભાગ કરવાની. મારા બે છોકરાને મારા ભાગમાંથી મળશે.' આ માની શકાય તેવું નહોતું. દાદાના વખતમાં માત્ર એક ઘર અને ૩૨ વીઘા જમીન જ હતી. બાકીનું સારાભાઈની મહેનતનું હતું. છતાં સારાભાઈએ બધું સરખે ભાગે જ વહેંચ્યું. ખંભોળજના ચાર પ્લોટ ચાર છોકરાઓને નામે કર્યા. સોના-ચાંદીના દાગીના જેમની પાસે હોય તેમના. સારાભાઈનો એ જમાનામાં રૂ.૩,૩૦૦નો હીરાનો હાર હતો તે ભાઈઓને કહ્યું કે જે રીતે વહેંચવું હોય તે રીતે વહેંચી નાખો.

જમીનમાં ત્રણ લાંબા પાડયા. બધા કહે ચિટ્ટીઓ નાખીએ. સારાભાઈએ ના પાડી. એમણે કહ્યું, સૌથી નાનો ભાનુ છે. એના બાપ જીવતા નથી એટલે એને પસંદ પડે તે લઈ લે.' ભાનુભાઈએ દેસાઈવાળું ખેતર લીધું. પછી રામજીભાઈને કેમ કે, એમના બાપ પણ જીવતા નહોતા. છેલ્લા ટુકડાવાળો ભાગ હતો તે એન.સી.ને આપ્યો ! બે મકાન હતા તેના ત્રણ ભાગ કર્યા. એમાં પણ ભાનુભાઈ અને રામજીભાઈને ગમે તે લઈ લે, વધે તે એન.સી.નું મુંબઈનું મકાન. પાલાંના જૂલુ સ્કીમના ત્રણ પ્લોટમાં પણ એ જ રીતે પહેલાં ભાનુભાઈ અને રામજીભાઈ પસંદ કરે, વધે તે એન.સી.ને ભાગે આવ્યું ! આફ્રિકામાં પણ મનોરભાઈ જોડે ૧૯૪૭માં ભાગમાં ૪૫,૦૦૦ શિલિંગમાં મકાન બનાવેલું. એ નટુભાઈના ભાગમાં આવ્યું.

યુ.ડી.પટેલ કંપનીની જે મૂડી હતી તેનું જમા-ઉધારનો સરવાળો કરી જે નફો વધ્યો, એના ચારા ભાગ કર્યા. લિમિટેડ કંપનીમાં પાંચ જણાના ૨૦ ટકાના શેર કરી નાખ્યા. આજે ય આ કંપની એ શેર પ્રમાણે જ ચાલે છે.

સારાભાઈએ આખી વહેંચણી માત્ર અઢી કલાકમાં કરી નાખી. સારાભાઈએ બધી મિલકત વહેંચી પણ હિંમત અને સાહસનો વારસો માત્ર એન.સી.ને આપ્યો. સારાભાઈએ સ્થાપેલી પરંપરાને કારણે યુ.ડી.પટેલ કંપની આજે ૮૪ વર્ષે પણ ચાલે છે. જો કે સારાભાઈએ આટલી ઉદારતા દાખવી છતાં ઘણાં પ્રશ્નો થયા. ભાનુભાઈ અને સારાભાઈ વચ્ચે પત્રોમાં વાદ-વિવાદ થયા. એ કારણે એન.સી. અને ભાનુભાઈ લગભગ ૮ વર્ષ બોલ્યા નહીં. તેમ છતાં કંપનીમાં કોઈ પણ ભાગીદારીનો પૈસો આઘો પાછો થતો નહોતો. જેનું હકનું હોય તે તેને મળી જ જાય એ પરંપરા આજે પણ છે.

૧૯૫૬માં એન.સી. આફ્રિકા ગયા. ત્યાં બળવો થયો. ભાગીદારોને થયું કે આટલાં વરસે શેર ભાઈને આપ્યા. બીજા ભાગીદાર ભાઈઓએ ત્યાં પાવર ઓફ એટર્ની આપી દીધેલ એટલે એન.સી.ને વધુ મુશ્કેલી સહેવી પડી. પછી તેમણે પોતાનો શેર લઈ કંપનીમાંથી નીકળી જવાનું નક્કી કર્યું. ભાનુભાઈને પણ ત્યાં બોલાવ્યા. બંને વચ્ચેની કડવાશ એક જ ક્ષણમાં જતી રહી. પછી બંનેએ પોતાની જીવેરીઓ ખરીદી અને ખાસ્સુ કમાયા. એ જમાનામાં લગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયા. સારાભાઈએ જાણ્યું ત્યારે બહુ રાજી થયેલા.

ત્યાર પછી એન.સી. ઈંગ્લેન્ડ ગયા. લંડનમાં બિઝનેસ કર્યો. ફાર્મસીઓ ખરીદી અને સગાસંબંધીઓ, જેમને ખાવા પણ નહોતું તેમને ધંધે લગાડ્યા. પણ ત્યાં પણ એ જ થયું - પૈસો આવ્યો એટલે એમનાં માથાં ફરી ગયાં. એન.સી. ધીમે ધીમે આ બધામાંથી નીકળી ગયા.

એન.સી.ને ધંધામાં ઘણી પછડાટો મળી છે. વડોદરામાં ફેક્ટરી કરી એમાં પણ મોટું નુકસાન થયું હતું. તેમ છતાં એન.સી.ની જીવનમાંથી શ્રદ્ધા ઘટી નથી. એમના વ્યવહારમાં ક્યાં ય કટુતા નથી આવી કે ઉદારતા ઘટી નથી. આજે કોઈને મદદરૂપ થઈ શકાતું હોય તો થાય જ. જીવનમાં મળેલા ઝેરને એન.સી.એ પચાવ્યું હોય, તો તે એમની કળાપ્રવૃત્તિને કારણે.

એન.સી. મોટા ઉદ્યોગપતિ, સમાજસેવી, ખેડૂત કે બીજું ગમે તે હોય પણ સૌ પ્રથમ કલાકાર છે. એન.સી.ને બાળપણથી જ કળાપ્રવૃત્તિમાં ઊંડો રસ. બાળપણમાં મિત્રો સાથે મળીને ઘરમાં પડદા લટકાવી નાટકો કરતા. સ્કૂલમાં રજાઓ પડે એટલે દશરથ ગામે મોસાળમાં પહોંચી જતા. ત્યાં એમની માતાના કાકાના દીકરા ભાઈ રામજીમામા જોડે ભાઈબંધી. એ રામજીમામા જોડે સાયકલ પર ડબલ સવારીમાં બેસી વડોદરા નાટક સિનેમા જોવા જતા. ક્યારેક એક દિવસમાં એક સાથે બે ફિલ્મો જુએ. વડોદરા જતાં રસ્તામાં આજે જ્યાં નહાક છે ત્યાં લોકો કહેતા કે ભૂત થાય છે. ફિલ્મ જોઈને મોડી રાતે પાછા વળતા એ જગ્યા આવે ત્યારે બહુ બીક લાગે. એટલે આંખો બંધ કરી સાયકલ દોડાવી મૂકે. કોઈવાર મામા જોડે ઘોડાગાડીમાં બેસીને પણ નાટક જોવાનો લહાવો મળતો. એ વખતે 'વીર પસલી' નાટકના સંગીતની રેકર્ડ બહાર પડેલી. લોકો ટ્રેઈનમાં બેસીને નાટકો જવા જતાં. રાત્રે નવ વાગ્યે નાટક શરૂ થાય અને સવારે પાંચ વાગ્યે પૂરું થાય. સારાભાઈને પણ નાટકનો શોખ. દર વર્ષે બેસતા વર્ષના દિવસે કોઈ પણ નાટકની પહેલી હરોળની ટિકિટો આવી જતી. એ જમાનામાં પ્રતાપ ઓઝા, દીનાબહેન, માસ્ટર વસંત, કાસમ, મોતિભાઈ યુનીલાલ, કેશવ કબૂતર, છગન રોમિયો જેવા કલાકારો. એન.સી.એ બધાને રંગમંચ પર જોયેલાં. કમળા કર્ણાટકી, ચીમનલાલ, યુનીલાલ વગેરે કલાકારોની વેતબાજી જોઈને એન.સી. રાજી રાજી થઈ જતા. નાટકોમાં અનેકવાર 'વન્સ મોર' થાય. 'વીરપસલી' નાટકનાં અનેક વખત વન્સમોર થયેલા. અશરફખાનનું 'માલવપતિ મુંજ' નાટક એન.સી.એ જોયેલું. સારાભાઈ ફિલ્મોમાં ફાયનાન્સ કરતા એટલે અનેક કલાકારોનો અડો તેમને ત્યાં જામતો. પ્રખ્યાત વિલન પ્રાણ એ જમાનામાં ભાગલા પછી મુંબઈ કામ શોધતા આવેલા ત્યારે લગભગ આખો દિવસ સારાભાઈને ત્યાં કામ મળશે એ આશાએ બેસી રહેતા. ઘરમાં જ કળાનો આ માણસ હતો એટલે એન.સી.ની રુચિ ઘડાતી ગઈ.

૧૯૪૨માં એન.સી. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા ત્યારે રસિક મીણ એમને 'શકિત હૃદય'નાટકમાં સ્ટેજ પર લાવ્યા હતા. મુંબઈના ઘરના કમ્પાઉન્ડમાં લાકડાનું સ્ટેજ ઊભું કરીને નવરાત્રીથી શરૂઆત કરી. એમાં બા સાથે મળી નાના-મોટાં નાટકો કરતાં. ગીતો રજૂ કરતાં. ૧૯૩૮માં 'વિલેપાર્લે પાટીદાર મંડળ'ની સ્થાપના થઈ. આજે પણ આ સંસ્થાનું ઓડિટોરીઅમ સાથેનું ભવન શ્રદ્ધાનંદ રોડ ઉપર છે. મંડળના પ્રેસિડેન્ટ

સારાભાઈ હતા. એન.સી.નું ઘર પ્રેક્ટીસની જગ્યા. ત્રણ દિવસનો કાર્યક્રમ થાય. એ સમયે 'ગુજરાતી વિલે પાર્લે મંડળ' પણ સ્થપાયેલું. એ લોકો પણ નાટક ગરબા કરતા. આ બન્ને સંસ્થાઓ વચ્ચે સ્પર્ધા પણ જામતી. લોકો અનંતરાય આચાર્ય એન.સી.ના મકાનમાં જ રહેતા. એન.સી.એ કંચનભાઈ પટેલ, ચંદ્રકાન્તભાઈ, ઈન્દ્રજિત કિલ્લાવાળા સાથે મળીને ઘણા નાટકો કરેલા. પછીથી બહુ મોટા ફિલ્મ દિગ્દર્શક તરીકે જાણીતા થયા. મનહર રસકપૂર પણ ત્યાં આવતા. 'પ્રેકાશ પિકચર્સ'માં એ વિજય ભટ્ટ અને શંકર ભટ્ટ પાસે દિગ્દર્શન શીખતા હતા. મનહરભાઈ આટલા કેળવાયેલા છતાં કહેતા કે, 'નાટકનું દિગ્દર્શન એન.સી. જ કરે.'

એન.સી.એ ગુજરાતી મંડળમાં પહેલું નાટક 'પરીક્ષા' કર્યું. છોકરાના માનસ પર પરીક્ષાની શી અસર થાય છે તેનું અવિનાશ વ્યાસે તેમાં નિરૂપણ કરેલું. એન.સી. એ તેના ઉપરથી વીસેક મિનિટનું નાટક તૈયાર કર્યું. ઈન્દ્રજિત કિલ્લાવાળા પાસે મ્યુઝિક તૈયાર કરાવ્યું. નાટકમાં કોઈ સંવાદ નહીં, માત્ર ગીતો અને લાઈવ મ્યુઝિક. રક્ષા અને દક્ષા એ બે બહેનો ગીતો ગાય. રસિક મીણ પછી, એન.સી.એ નાટ્યક્ષેત્રે તૈયાર કરનાર પ્રદ્યુમ્ન ઠાકોરની દીકરીઓ. આ પ્રયોગ ખૂબ સફળ રહ્યો.

બીજા વર્ષે પુષ્પવદનભાઈએ એન.સી.ને 'સમયના વહેણ' ત્રિઅંકી નાટકમાં પહેલો નેગટિવ રોલ આપ્યો.

એન.સી.ને પ્રથમથી જ એક ટેવ - કોઈ વાર્તા કે નવલકથા ગમે તો તેના પરથી નાટક લખાવડાવે. એવી જ એક ગમેલી હિન્દી વાર્તા પરથી મનહર રસ કપૂર પાસે એ લખાવ્યું. ફૂટપાથ પર જીવતા ગરીબ બાળકોની એમાં વાર્તા હતી. એને નામ આપ્યું - 'આંકડાના ફૂલ'. એ શોના એન.સી.એ ઘણા પ્રયોગ કર્યા. થોડું શૂટિંગ કરેલું. એક પ્રોડક્શન - 'સ્કાઈઝ પ્રોડક્શન' પણ કરેલું. સવા કલાકના નાટકમાં એક પણ વાર પડદો પાડવામાં આવ્યો નહોતો. લાઈવ મ્યુઝિક માટે કરસનદાસ માણેક, પાસે ગીતો ગવડાવેલાં. સ્વાઈડની મદદથી કેડિટ ટાઈટલ આપેલા. આ પ્રયોગ પણ સફળ રહ્યો. ભવિષ્યમાં એન.સી. એ જે મોટા બેલે કરવાના હતા તેનું બીજા જાણે કે અહીં રોપાયેલું.

'ભારેલો અગ્નિ' નવલકથા પરથી 'અહિંસાનો પૂજારી' નાટક તૈયાર કર્યું. એમાં એન.સી.એ રુદ્રદત્તનું પાત્ર ભજવેલું. સમ્રાટ અશોક પર બનેલી ફિલ્મ પરથી 'અશોક' એકાંકી કરેલું. 'લા મિઝરેબલ' નવલકથા પરથી અનંત આચાર્ય પાસે સવા કલાકનું નાટક લખાવેલું અને ભજવેલું. એ પછી અનેક નાટકો ભજવાતા હતા અને એ.સી.ની અંદરનો કલાકાર ઘડાતો હતો. અન્ય મંડળવાળા પણ આ નાટકો જોવા આવતા.

નાટ્ય જીવનમાં એક વાર એન.સી.ને નિષ્ફળતાનો અનુભવ થયો. 'ભારતીય વિદ્યાભવન' માં એન.સી.એ જયંતી દલાલનું નાટક 'કંકુ' રજૂ કરેલું. તે જમાનાની ખ્યાતનામ કલાકાર પ્રભા દેસાઈ નાટકની હીરોઈન હતી. સહકલાકાર હતી ચારુબાળા. પ્રભા દેસાઈની વ્યસ્તતાને કારણે નાટકના રિહર્સલ પૂરતા થયેલાં નહીં. એન.સી.ની એક્ટર તરીકે એક મર્યાદા. એન.સી. લીંક રાખી ન શકે અને લીંક વગર બોલી ન શકે. પ્રભા લીંક આપી શકતી નહોતી. પ્રોમ્પ્ટર બોલતો હતો પણ જાણે સંભળાય જ નહીં. એન.સી.ચુપ થઈને સ્ટેજ પર ઊભા રહી ગયા. પછી પ્રભાની એક્સિટ કરાવી. ચારુબાળા સાથેના સંવાદો તૈયાર હતા. એટલે જેમ તેમ કરીને નાટક પૂરું કર્યું. સારાભાઈએ પછી ટકોર કરી કે 'રેસના દહાડે ઘોડું ન દોડ્યું.' આ નિષ્ફળતાએ ઘણો આઘાત આપ્યો, પણ સાથે શીખ પણ મળી કે કલાકારોએ સ્ટેજની તુમાખી ન રાખવી અને રંગદેવતાથી જાતને મોટી ન માનવી. કેમ કે ક્યારે તે થપ્પડ મારી દે તે કહેવાય નહીં.

એન.સી.ને ફિલ્મો કરવી હતી. દિગ્દર્શન શીખવું હતું. પૂના ઈન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના થઈ તે પહેલા શીરા ઈસ્ટેટમાં એક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ થયેલી. ત્યાં એજન્સીને ૩૦૦.૦૦ રૂપિયાની ફી પણ ભરી આવેલા. પરંતુ સારાભાઈની બીકે જઈ ન શક્યા.

૧૯૫૨માં મહેશ પરમાર પ્રણય ત્રિકોણના કથાવસ્તુ પરથી ફિલ્મ બનાવતા હતા. મહેશ પરમારે દિગ્દર્શિત કરેલી ફિલ્મ 'પનઘટ' સિલ્વર જ્યુબિલી હીટ હતી. મહેશ પરમારે નવી ફિલ્મ માટે ભારત ભૂષણ અને નવિની જયવંતને સાઈન કર્યાં હતાં. એન.સી.નું 'લા મિઝરેબલ' પરથી તૈયાર થયેલું હિન્દી નાટક મહેશ પરમારે જોયું હતું. એમણે નવી ફિલ્મમાં એન.સી.ને સમાંતર રોલ કરવા કહ્યું. એન.સી.દ્વિધામાં પડ્યા. એક તરફ

ફિલ્મમાં સમાંતર હીરોનો રોલ કરવાની તક મળતી હતી અને બીજી બાજુ કુટુંબ જીવન હતું. ફિલ્મી જીવનની વાસ્તવિકતાને તેમણે નજીકથી નિહાળી હતી. ચંદ્રમોહન જેવા જેવા ખ્યાતનામ કલાકારોને કંગાળ હાલતમાં મૃત્યુ પામતા જોયા હતા. બહુ જ વિચાર્યા પછી એન.સી.એ મહેશ પરમારની ઓફર ઠુકરાવી હતી.

સારાભાઈ ફિલ્મોમાં ફાયનાન્સ કરતા હતા. પરંતુ કેટલીય ફિલ્મોના પૈસા અટવાઈ પડેલા. ૧૯૫૧-૫૨માં એમની પાસે અધૂરી ફિલ્મોની અઢાર નેગટિવ પડી હતી. 'સંગીતા' અને 'રોશની' ફિલ્મનું બાકીનું દિગ્દર્શન અને એડિટિંગ કરીને એન.સી.એ એ પૈસા પાછા મેળવ્યા હતા. એકવાર એન.સી.એ સારાભાઈને કહેલું કે, 'આપણે બધાની નેગટિવ લઈને ફરીએ છીએ તે કરતાં આપણે ફિલ્મ બનાવીએ તો કેવું?' સારાભાઈએ હા પાડી. એન.સી.એ પી.એલ.સોલંકી સાથે કામ કરીને અધૂરી ફિલ્મો પૂરી કરી હતી. એ પરિચયને કારણે એન.સી.એ વિદેશી ફિલ્મ જોયેલી તેના પરથી એક મૂંગી-બહેરી છોકરીની વાર્તા તૈયાર કરાવી. ફિલ્મનું ટાઈટલ આપ્યું 'બોલો ના બોલો'. હીરો અને હીરોઈન તરીકે દેવાનંદ અને નરગીસને સાઈન કર્યાં. ફિલ્મ જગતમાં સારાભાઈની વગ એટલે આ કલાકારોને સાઈન કરવામાં મુશ્કેલી ન પડી. નરગીસની 'આવારા' ફિલ્મ હીટ ગયેલી. રાજ કપૂરની પરવાનગી વગર એ કોઈ ફિલ્મ સાઈન કરતી નહોતી. પરંતુ નરગીસના મોટાભાઈ અખ્તર હુસૈનની ફિલ્મ 'ઉમર માલવી'નું ફાયનાન્સ સારાભાઈએ કરેલું. અખ્તર હુસૈન ફિલ્મોમાં ચાલ્યો નહીં. પછી છ મહિના એણે સારાભાઈની કંપની યુ.ડી. પટેલમાં ટાઈપીસ્ટ તરીકે કામ કરેલું. આ સંબંધને કારણે નરગીસને સાઈન કરવાનું સરળ બન્યું.

એ દિવસોમાં સ્ટેજ પર જ સ્ક્રિપ્ટ લખાતી હતી. પરંતુ એન.સી.પી. એલ. સંતોષી પાસે દોઢ મહિનામાં સંપૂર્ણ સ્ક્રિપ્ટ લખાવી. ૧૯૪૯માં એન.સી.એ આફ્રિકા જવાનું નક્કી કર્યું. એટલે આ ફિલ્મનો પ્રોજેક્ટ પડતો મુકાયો. એ જમાનામાં એન.સી.ને ૬૦,૦૦૦.૦૦ની ખોટ ગઈ. આ ફિલ્મ બની હોત પરંતુ ઈશ્વરની ઈચ્છા જ કંઈ જુદી હતી. એન.સી.એ પછીથી ધંધામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. અને સંકલ્પ કર્યો કે ધંધો મુખ્ય અને કળા શોખ, કળાને કમાણીનું સાધન નહીં બનાવવાનું. આ સંકલ્પ એન.સી.એ આજીવન પાળ્યો. એક અપવાદ સિવાય. ૧૯૫૬માં એન.સી.એ સંજીવકુમારને લઈ 'કલાપી' ફિલ્મ બનાવી. આર્થિક રીતે આ ફિલ્મ પણ ખોટમાં જ ગઈ હતી, પરંતુ 'કલાપી' ગુજરાત સરકારના અગિયારે અગિયાર અવોર્ડ જીતી ગઈ હતી. આ એક વિક્રમ છે. અને આજે પણ તૂટ્યો નથી. અને હા, સંજીવકુમારે આ ફિલ્મના મહેનતાણા માટે માત્ર એક જ રૂપિયો લીધો હતો. સંજીવકુમાર એ વખતે હજી જાણીતા થયા નહોતા. પરંતુ એન.સી.ની કલાપારખુ દષ્ટિએ એ કલાકારનું હીર પારખી લીધું હતું અને હીરોનો રોલ આપી દીધો હતો.

૧૯૫૨માં એન.સી. આફ્રિકા ગયા. ધંધાની માથાકૂટ પાર વગરની હતી. આર્થિક સમસ્યાઓ પણ ગંભીર હતી, છતાં નાટ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયા. વાડમાં શીંગડા ભરાવવાની ટેવ જાય ખરી? એ સમયે કંપાલામાં 'કંપાલા કલાકેન્દ્ર' ચાલે. ત્યાં જશભાઈ અમીન, ચીમનભાઈ, શીલા માકેન્ડેય, ડાહ્યાભાઈ કવિ વગેરે જોડાયેલાં. મહેશ નાણાવટી 'ન્યુ ઈન્ડિયા'ના ઈસ્ટ આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ. એને નાટકનો શોખ. એ કલાકેન્દ્રમાં આવ્યા. એ જ સમય ગાળામાં ઘનશ્યામ શાહ એક ફિલ્મ બનાવવાનું વિચારી રહ્યા હતા. ઘનશ્યામ શાહ 'ઘટોત્કચ' ફિલ્મમાં હીરો તરીકે મીનાકુમારી સાથે કામ કરેલું અને એ ફિલ્મ નિષ્ફળ ગયેલી. પોતાની નવી ફિલ્મ માટે એ દસ હજાર શિલિંગનું રોકાણ કરી શકે તેવા દસ પાર્ટનરની શોધમાં હતા. એમણે 'રંગીલા રાજા' નાટક કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. અને દિગ્દર્શનની જવાબદારી સ્વીકારી. 'કંપાલા કલાકેન્દ્ર'નું એ પ્રથમ નાટક. ઘનશ્યામ શાહનું મુખ્ય પાત્ર. આ કલાકેન્દ્રમાં પ્રવેશવાનું એન.સી.એ નક્કી કર્યું. ઘનશ્યામ શાહ જોડે રિહર્સલમાં મુલાકાત થઈ. વાતાચીત પરથી એણે જાણ્યું કે એન.સી. અનુભવી છે. અને ફિલ્મમાં પાર્ટનર બની શકે તેવા આર્થિક ક્ષેત્રના પણ છે. એટલે એન.સી.ને બેક સ્ટેજમાં મદદ કરવા નિમંત્રણ આપ્યું. એન.સી.એ તરત જ સ્વીકારી લીધું. હજી થોડા સમય પહેલા જ હીરોનો રોલ ઠુકરાવી આવેલા એન.સી.એ કંપાલામાં કૂંડાં ઊંચકાવાનું કામ કર્યું અને સ્ટેજ મેનેજર થયા. નાટક અંગે દિગ્દર્શક સાથે ચર્ચા થાય. એન.સી.એ સૂચવ્યું કે રોતી છોકરી સાથે ઝપાઝપી થાય છે ત્યાં જ ઈન્ટરવલ પાડવો જોઈએ. પરંતુ એ પ્રસંગ પછી

મહેશ નાણાવટીને એક સંવાદ બોલવાનો હતો તે કપાઈ જાય એટલે સૂચન સ્વીકારાયું નહીં. ચાર પાંચ શો પછી એક શોમાં જેવો છોકરી સાથે ખેંચતાણનો પ્રસંગ આવ્યો અને એન.સી.એ પડદો પાડી દીધો. મહેશ નાણાવટીને સંવાદ બોલવાનો બાકી હતો. અને પડદો ખોલીને પ્રોમ્પ્ટર બોલ્યો પરંતુ પછી એણે એન.સી.નો ઉઘડો લીધો. ભારે અપમાન કર્યું. એ વખતે બે જ રસ્તા હતા. એક નાટક છોડીને ચાલ્યા જવું અથવા ગમ ખાઈ જવો. એન.સી.ને થયું કે 'શો મસ્ટ ગો ઓન' એટલે ગમ ખાઈ ગયા. ઘનશ્યામ શાહને ખબર પડી. એ નાટકનો માણસ. કલાકારનું મરણ સમજે. મહેશ નાણાવટી જોડે ચર્ચા કરીને કહ્યું કે આ ખોટું થયું. તમે એન.સી.ની માફી માગો. મહેશભાઈએ આવીને માફી માગી. એન.સી.એ કહ્યું, 'ભૂલી જાવ.' શો પૂરો થયો. એન.સી.એ તરત જ રાજીનામું લખીને સેક્રેટરી ચીમનભાઈને આપી દીધું. એન.સી.ને પહેલેથી જ ટેવ કે પોતાનો મુદ્દો સાચો હોય તો લડી લેવાનું. ને ન ફાવે તો મૂકી દેવાનું. ઘનશ્યામભાઈને ખબર પડી. એમણે એન.સી.ને સમજાવ્યા. એન.સી.એ એમની વિનંતી સ્વીકારીને ૨૫ શો સુધી બેક સ્ટેજની જવાબદારી સંભાળી. બીજું નાટક કરવાનું થયું ત્યારે એન.સી.નો ડ્રામા કમિટીમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. એન.સી.ને નાટકનો બહોળો અનુભવ છે એની જાણ સૌને થઈ ગઈ હતી. એટલે 'પલ્લવી પરણી ગઈ' ની સ્ક્રિપ્ટ એન.સી.ને આપવામાં આવી. અને દિગ્દર્શન કરવાનું કહ્યું. પરંતુ એન.સી.એ 'ના' કહી, અને કહ્યું કે, 'હું હંમેશાં મારી સ્ક્રિપ્ટ પસંદ કરું છું.' બધાએ કહ્યું કે, 'તમારી સ્ક્રિપ્ટ પસંદ કરીને નાટક તૈયાર કરો.' એન.સી.એ પોતાના ખૂબ જ સફળ થયેલા નાટક 'સમયના વહેણ'ની પસંદગી કરી. નાટક માટે કલાકારો જોઈએ પણ બહુ પરિચય નહીં. એ વખતે કંપાલામાં પ્રીતમ પંડ્યાનું નામ મોટું. પ્રીતમભાઈને નાટકમાં લીધા અને સાથે એમનાં પત્ની અનસૂયાબહેનને પણ લીધાં. મુખ્ય ભૂમિકા એન.સી. કરતા હતા. નરગીસ તેજશીને મુખ્ય સ્ત્રી પાત્ર આપ્યું. બાકીના પાત્રો માટે નવા કલાકારો લીધા. 'સમયના વહેણ' નાટક રજૂ થયું ને ધૂમ મચી ગઈ. પચીસ શો થયા. આ નાટકને લીધે એન.સી.ને દિગ્દર્શક તરીકે માન્યતા મળી ગઈ. કંપાલા કેન્દ્રનું નાટક હોય તો દિગ્દર્શન તો એન.સી.નું જ હોય એવી હવા બંધાઈ ગઈ.

પછીથી મહેશ નાણાવટીને નાટ્યસ્પર્ધાનું આયોજન કરવાનો વિચાર આવ્યો. નાટ્યસ્પર્ધા ત્રણ દિવસ ચાલે. રોજ ત્રણ નાટકો રજૂ થાય. સ્પર્ધાના જજ તરીકે ચં. ચી. મહેતાને બોલાવ્યા. આ સ્પર્ધાએ લોકોમાં જબરજસ્ત આકર્ષણ જમાવ્યું. બધી ટિકિટો વેચાઈ ગઈ. પછી તો દર વર્ષે નાટ્યસ્પર્ધા યોજાતી ગઈ. દીના પઠક, મધુકર રાદેરિયા, માર્કન્ડ ભટ્ટ, વિષ્ણુભાઈ વ્યાસ, રસેશ જમીનદાર, જ્યોતીન્દ્ર દવે જેવા ખ્યાતનામ નાટ્યવિદોને જજ તરીકે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. સ્પર્ધામાં રજૂ થતાં 'કંપાલા કલાકેન્દ્ર'ના નાટકોનું દિગ્દર્શન એન.સી. જ કરતા હતા. પછી વડોદરાના ઉદ્યોગના કારણે વારંવાર ભારત આવવાનું વધ્યું. એટલે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા હતા બાળકોને ભણાવવા અને ધંધો કરવા. પરંતુ અહીં પણ નાટકની હઠ છૂટી નહીં. એન.સી.પટેલની પહેલેથી જ દૃઢ માન્યતા કે બેનર વગર નાટક ન થાય. એ વખતે સર જશવંતસિંહજી ગોહિલ એન.સી.ને 'ભારતીય વિદ્યાભવન'માં લઈ ગયા. એન.સી.'ઈન્ડો બ્રિટિશ કન્ઝર્વેટિવ પાર્ટી, યુ.કે.'ના ચાર વર્ષ ડેપ્યુટી ચેરમેન રહેલા. ગોહિલ સાહેબ ચેરમેન હતા. ૧૯૭૪-૭૫ ની આ વાત. એન.સી.ને ભવનમાં લઈ જવા પાછળ ગોહિલ સાહેબનો આશય કદાચ આર્થિક અનુદાન મેળવવાનો હતો. પહેલી બે મિટિંગમાં એમણે કહ્યું કે 'હું કોઈની પાસે પૈસા માગી શકું નહીં. મને નાટકનો શોખ છે. ભવનમાં નાટકનો ડિપાર્ટમેન્ટ કરો તો હું મદદરૂપ થઈશ.' સૌ નાટકનું ડિપાર્ટમેન્ટ સ્થાપવા તૈયાર થયા. એન.સી.એ 'અમે બરફનાં પંખી' નાટક કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. અને ત્રણ હજાર પાઉન્ડનું બજેટ રજૂ કર્યું. ભવન પાસે પૈસા હતા નહીં એટલે એન.સી.એ કહ્યું કે ત્રણ હજાર પાઉન્ડ આપવા હું તૈયાર છું. ખોટ જાય તો મારી, અને નફો થાય તો ભવનનો. કમિટીને હવે સંમતિ આપવામાં કોઈ જ વાંધો ન હતો.

'અમે બરફનાં પંખી'ના દિગ્દર્શક કાન્તિ મડિયા સાથે એન.સી.એ શરત મૂકી કે દિગ્દર્શન તમારું પણ કલાકારો સ્થાનિક લેવાના. સ્થાનિક કલાકારોને તૈયાર કરવા અને તક આપવા જ આ પ્રવૃત્તિ થાય છે. કાન્તિ

મડિયાએ એ જ પ્રમાણે સ્થાનિક કલાકારો લઈને જ નાટક કર્યું. લોકોનો જબરજસ્ત પ્રતિભાવ મળ્યો.

બીજું નાટક કર્યું. 'અમે તમે અને રતનિયો'. એ નિષ્ફળ ગયું. એ પછી બે વરસે એક ઉત્તમ કોટિનું નાટક આપવાની પરંપરા ચાલી. ૧૯૮૦માં 'ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી', '૮૧માં 'ખાધું પીધું' તારાજ કર્યું, '૮૨માં 'શતરંજ પ્યાદાં', '૮૪માં 'ફીંગર પ્રિન્ટ', '૮૫માં 'નોખી માટીના નોખા માનવી', '૮૬માં 'સાથિયામાં એક રંગ ઓછો', '૮૭માં 'કાજળ ઢોળાયું કંકુમાં', '૮૮માં 'અલ્પ વિરામ' રજૂ થયાં. આ નાટકોનું કથાવસ્તુ, અભિનય દિગ્દર્શન ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં. એન.સી.નાં નાટકોમાં સમાજ માટે એક સંદેશ હોય. બધાં જ નાટકોમાં સ્થાનિક કલાકારોને તક આપવામાં આવી. ગુજરાતી રંગભૂમિના ખ્યાતનામ દિગ્દર્શકો જેવા કે કાન્તિ મડિયા, વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ, માર્કન્ડ ભટ્ટ, ગિરીશ દેસાઈ વગેરેને એન.સી. લંડન લઈ આવ્યા અને તેમના અનુભવોનો લાભ નવા કલાકારોને મળ્યો. સ્થાનિક પ્રજાને ઉત્તમ નાટકો આસ્વાદવાનો અવસર મળ્યો. આફ્રિકાના મિત્રો પ્રીતમ પંડ્યા, ઉષા પટેલ, નરેશ પટેલ, તરૂ દેવાણી, પ્રવીણ આચાર્ય, પી.આર. પટેલ જેવાં કલાકારોનો સહકાર પણ મળ્યો.

૧૯૮૫થી ભવનમાં નાટ્ય વિભાગ દ્વારા સંગીત, નૃત્ય અને નાટકોનો નવો વિભાગ શરૂ થયો. એન.સી.એ સ્કૂલના દિવસોમાંથી ડાન્સ-ડ્રામા (નૃત્યનાટિકા) કરવાની ઈચ્છા હતી. પરંતુ તે માટે ખૂબ જ પૈસા જોઈએ. એ લંડનમાં જ શક્ય બને. ભવનના આ નવા વિભાગ દ્વારા એન.સી.ના દિગ્દર્શનમાં 'મીરા શ્યામ દુલારી' રજૂ થયું. અને ખૂબ જ સફળ થયું. તે પછી 'સૂર શ્યામ મતવાલા'નું નિર્માણ થયું. એના ૧૭ શો થયા. ૧૯૮૮માં 'શકુંતલા' અને 'આમ્રપાલી' રજૂ થયાં. અને એનાં અનુક્રમે ૩૫ અને ૪૧ શો થયા. ૧૯૮૩માં 'દ્વૈપદી'ની પ્રસ્તુતી પણ ભવ્ય રહી. અને તેના ૫૧ શો થયા. આ ડાન્સ-ડ્રામા માટે કલાકારો સ્થાનિક જ લેવાયા હતા. દિગ્દર્શન માટે યોગેન્દ્ર દેસાઈ, દોસ્ત મુલ્લા, મહેન્દ્ર બોરિયા જેવા સમર્થ કલાકારોનો સહયોગ લેવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૮૫થી એન.સી. 'ફેરેશન ઓફ પાટીદાર એસોસિએશન' સાથે સંકળાયા. અહીં એમણે ભર્તૃહરિના જીવન પર આધારિત 'રાગ-બૈરાગ' રજૂ કર્યું. 'મીરા શ્યામ દુલારી'નું પુનઃ નિર્માણ કર્યું. આ બંને નાટકોનું હોલેન્ડના ટી.વી. ચેનલ પર પ્રસારણ થયું. એન.સી.એ 'એકેડમી ઓફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ'ની સ્થાપના કરી. અને તેના ઉપક્રમે 'સપને અપને અપને' તૈયાર કરવામાં આવ્યું. વર્ષા અડાલજાની નવલકથા 'અણસાર' પરથી 'અધૂરાં માનવી' નાટક ચારિના દિગ્દર્શનમાં મંચસ્થ થયું. જયંત દળવીના મરાઠી નાટક 'ઝોકટર તમે પણ?' સંભવનાથ ત્રિવેદીના દિગ્દર્શનમાં રંગમંચ પર રજૂ થયું.

એન.સી.એ ૧૯૭૭-૭૮ માં માત્ર ચાર અઠવાડિયાની તૈયારીમાં સ્થાનિક કલાકારોને લઈને 'વેમ્બલી કોન્ફરન્સ હોલ'માં 'ફોલ્ક ડાન્સીસ ઓફ રાજસ્થાન એન્ડ ગુજરાત'નો ભવ્ય કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો.

૧૯૮૦-૮૧માં શ્યામ મીઠાઈવાળાના દિગ્દર્શનમાં 'ઈન્ડો બ્રિટિશ એસોસિયેશન' દ્વારા સ્થાનિક સંસ્થાઓના સહયોગમાં 'વાંસલડી વાગી' અને 'રામાયણ' ની રજૂઆત થઈ હતી.

આમ એન.સી.નું જીવન જોઈએ તો અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા નાટક જેવું છે. એન.સી.નું વ્યક્તિત્વ બહુઆયામી છે. ઉદ્યોગપતિ, સમાજસેવી, કલાકાર વગેરે ... ન પરંતુ એ એક ઉમદા માનવી છે. જરા પણ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે કળા જગતના ભિષ્મ પિતામહ છે. નવા નવા પ્રોજેક્ટો વિચારવા અને સફળ કરવા એ જ એમના જીવનનું ધ્યેય રહ્યું છે.

કળા પ્રવૃત્તિની સાથે સમાજસેવાના ઉપક્રમ અવિરત ચાલે છે. સારાભાઈની ઈચ્છા હતી કે તેમણે સ્થાપેલી 'સી. એમ. હાઈસ્કૂલ' ટેકનિકલ સ્કૂલ બને. સારાભાઈના નિધન પછી સ્કૂલના કેળવણી મંડળના સભ્યો એન.સી. પાસે આવ્યા અને મંડળના પ્રમુખ બનવા વિનંતી કરી. એન.સી.એ વિનંતી સ્વીકારી અને હજી આજે પણ તેઓ પોતાની જવાબદારી નિભાવી રહ્યા છે. ૧૯૬૮માં સ્વપ્ન પૂર્ણ કર્યું. અનેક પ્રકારની વ્યસ્તતા હોવા છતાં એન.સી.સ્કૂલના વિકાસમાં ઊંડો રસ લે છે. આ વર્ષે એમણે સ્કૂલમાં કમ્પ્યુટર વિભાગ શરૂ કરાવ્યો.

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના સંદર્ભમાં ઈંગ્લેન્ડ-સ્થિત વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” : એક અધ્યયન

○ આશા વિહોલ

પ્રકરણ - ૩

વિચારપત્રોનો ઇતિહાસ : એક નજર

● ૪.૬ “ઓપિનિયન”ના સંપાદક
વિપુલ કલ્યાણીની મુલાકાત

પ્રશ્ન ૧ : “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર શરૂ કરવાની પ્રેરણા કેવી રીતે મળી ?

૧૯૮૬માં એન.સી.ને મોરારિબાપુની પ્રવચન યાત્રા યોજવાનો એક નવો જ વિચાર સ્ફુર્તો. અને તેનું આયોજન એન.સી.એ જ કર્યું. યુ.કે.ના ચાર કેન્દ્ર પ્રેસ્ટન, લેસ્ટર, બર્મિંગહામ અને લંડનમાં મોરારિબાપુનાં પ્રવચનો યોજાયાં. પ્રવચનના અંતે પ્રશ્નોત્તરી પણ થાય. આ કાર્યક્રમમાં લોકોનો અભૂતપૂર્વ સહકાર સાંપડ્યો. દરેક સ્થળે લગભગ ૨,૦૦૦ કરતાં વધુ લોકો આ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહેતાં.

એન.સી.એ પોર્ટુગલમાં પણ ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના કરી. ડાયરેક્ટર તરીકે વિષ્ણુકુમાર વ્યાસે ત્યાં ત્રણ વરસ સેવા આપી.

પોર્ટુગલના ફર્મમાં ૩૫ ભારતીય શાકભાજી ઉગાડવાનો સૌ પ્રથમ સફળ પ્રયોગ એન.સી.એ કર્યો. ટ્રાન્સપોર્ટેશન ખર્ચ વધુ આવતો હોવાના કારણે વ્યવસાયિક સફળતા એમાં ન મળી. એન.સી.ના પ્રયોગશીલ અને સાહસિક માનસનો પરિચય એમાં જ રહ્યો છે.

એન.સી. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે ત્યાર પહેલાં વિચારે છે કે, એ જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે એનાથી સ્થાનિક લોકોને, સમાજને શું લાભ થશે? સમાજને એમણે ઘણું આપ્યું છે. નવી પેઢીને તૈયાર કરવી, તક આપવી, આગળ કરવી, અને પોતે પાછળ રહેવું એ એમનું ધ્યેય છે. યુવાનોમાં એમને અખૂટ શ્રદ્ધા છે.

એન.સી. ભાગ્યશાળી કે એમને લીલાબહેન જેવાં ગુણિયલ પત્ની મળ્યાં. લલિતભાઈ પટેલ, કિશોર સ્વાદિયા, પાળિયાદ બાપુ જેવા ઘનિષ્ઠ મિત્રો મળ્યા. એન.સી. મૈત્રીના માણસ છે. એમના મિત્રો સાથે એમણે દાયકાઓ સુધી મૈત્રી નિભાવી છે. એન.સી.ને શ્રદ્ધા છે કે એમનો કળાવારસો એમની પ્રતિભાશાળી દીકરીઓ મીનુ અને રેણુ સંભાળશે. એન.સી.ને કળા પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રીતમ પંડ્યા અને સુરેન્દ્રભાઈ પટેલનો ખૂબ જ સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. ખંભોળજ સ્કૂલના સેક્રેટરી સુમનભાઈ પટેલ એમના શૈક્ષણિક પ્રોજેક્ટમાં ખૂબ જ મદદરૂપ થાય છે. હજી એંશી વરસની વયે પણ એન.સી.નો તરવરાટ યુવાન જેવો છે.

નાટ્યપ્રવૃત્તિના આ ભિન્નપિતામહ શતાયુ થાય એજ અભ્યર્થના.

(સાભાર : મુદ્રાંકન : વલ્લભ નાંઢા)

e.mail : dpkraval@yahoo.co.in

જવાબ : “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર શરૂ કર્યું તે સમય, સંજોગો અને પરિસ્થિતિની માંગ હતી. “ઓપિનિયન” શરૂ કરવા કોઈ ઊંચા, ચોક્કસ આદર્શો કે ધ્યેયો કે લક્ષ્યો નહોતાં. પરંતુ, મનમાં ક્યાંક એવી લાગણી હતી કે બ્રિટનમાં વસતા ગુજરાતીઓના પ્રશ્નો, તેમની સમસ્યાઓ અને તેમની રસમોને રજૂ કરતું એક સશક્ત અને મજબૂત માધ્યમ પૂરું પાડવાની ઈચ્છા ચોક્કસ હતી.

પ્ર. ૨ : આપે આ વિચારપત્રનું નામ “ઓપિનિયન” જ કેમ રાખ્યું ?

જ. : આ સિવાય અન્ય કોઈ નામ શું કામ રાખવું ? આ. “ઈન્ડિયન ઓપીનિયન”, મહાત્મા ગાંધીજીના સૌ પ્રથમ વિચારપત્રથી, પ્રેરિત છે.

પ્ર. ૩ : “ઓપિનિયન” માટે લેખો કેવી રીતે મળે છે ?

જ. : “ઓપિનિયન”નું એક સ્થાન, એક મોભો અને એક અદકેરું મહત્ત્વ છે. લોકોએ એટલે કે તેના ગ્રાહકોએ અને વાચકોએ પ્રેમથી તેને સ્વીકાર્યું છે. એટલું જ નહીં, તેને મસ્તકે ચડાવ્યું છે! “ઓપિનિયન” માટે લેખકો જ તેમના લેખો મોકલે છે. જ્યારે ગુજરાતી સમાજ કે ગુજરાતને સ્પર્શતી ઘટના કે પ્રસંગ બને તો જે તે ક્ષેત્રના તજજ્ઞ પાસે ઘટના કે પ્રસંગોચિત સમસામયિકી લેખ લખાવવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલાક લેખ હું પોતે લખું છું.

પ્ર. ૪ : “ઓપિનિયન”નું નેટવર્ક કેવી રીતે ગોઠવાયું છે ? કેમ કે તમે તો તંત્ર-વ્યવસ્થાને માનતા નથી ?

જ. : “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહકરાજાઓ, વાચકો અને લેખકો સાથેના વ્યક્તિગત સુમેળભર્યા સંપર્કો દ્વારા સમગ્ર તંત્ર (નેટવર્ક) ખૂબ સરળતાથી ચાલે છે.

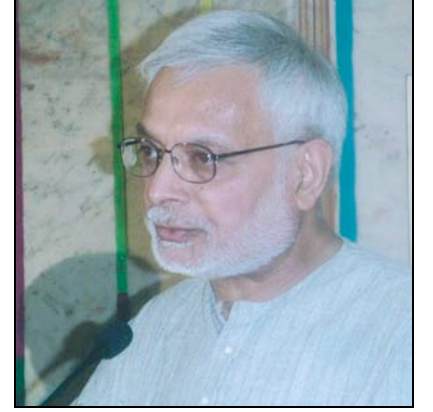
પ્ર. ૫ : એક સંપાદક તરીકે આપ કેવા પડકારો અને પ્રશ્નોનો સામનો કરો છો ?

જ. : એક પણ પડકાર નહીં. હું માનું છું કે જો તમારા વાચક, ગ્રાહક અને લેખક સાથે સુમેળભર્યા સંબંધો હોય તો મુશ્કેલી આવતી જ નથી. તંત્રીમાં સૂઝબૂઝ હોય તો બધું સરળતાથી ચાલ્યા જ કરે છે. સુમેળભર્યા એટલે વાચકો - ગ્રાહકો - લેકોની ‘હા’માં ‘હા’ નહીં, પરંતુ જ્યાં જેટલું સાચું હોય ત્યાં યોગ્ય રજૂઆત કરવી.

પ્ર. ૬ : આપની દૃષ્ટિએ “ઓપિનિયન”ની વિશેષતા શી છે ?

જ. : મારી દૃષ્ટિએ સચ્ચાઈ જ “ઓપિનિયન”ની વિશેષતા છે. આ સચ્ચાઈને સાચવવી અને સચ્ચાઈ માટેની લડત લડતાં અચાનક જ અનાયાસે વિશ્વમાં ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સમાજના પ્રશ્નો, તેનું ચિત્ર, તેનું સ્થાન,

તેનાં અસ્તિત્વ અને ઓળખ માટે ઝગમગવાની લડત, તેની સંપન્નતા, તેની સિદ્ધિઓ, તેણે હાંસલ કરેલા શિખરો, તેના અહીંના વિદેશ વસવાટના અલાયદા સવાલો, તેનાં મહત્ત્વનાં પાસાં વગેરેની વાત સરળતાથી - તટસ્થતાથી - સ્વસ્થતાથી રજૂ કરવાની તાકાત અને તક “ઓપિનિયન” જ પૂરી પાડે છે અન્ય કોઈ નહીં. પોતે જે રીતે રજૂ કરે છે તે રીતે હજુ સુધી અન્ય કોઈ સામયિકે કર્યું નથી.

વિપુલ કલ્યાણી

પત્રકારત્વની

અનુપારંગત (એમ.ફિલ.)ની પદવી માટેના અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપ કરવામાં આવેલો સંશોધનનિબંધ; વર્ષ : ૨૦૦૫ - ૨૦૦૭

સંશોધનકર્તા - આશા વિહોલ વિદ્યાર્થીની અનુપારંગત (પત્રકારત્વ)

માર્ગદર્શક - અશ્વિન ચૌહાણ, વ્યાખ્યાતા

પત્રકારત્વ અને સમૂહ પ્રત્યાયન વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

પ્ર. ૭ : “ઓપિનિયન”માં પ્રગટ થતા અગ્રલેખોની પસંદગીનો માપદંડ શો ?

જ. : અગ્રલેખ હું જ લખું છું એવું નથી, પરંતુ ઘણા વિષયોના તજજ્ઞો લખે છે. કોઈ પણ વિષયોની તજજ્ઞ વ્યક્તિ સમસામયિક બાબત પર અગ્રલેખ લખે છે. આ અગ્રલેખ જુદી જુદી તાસીર, બાબતો, વિષયો, વગેરે પર આધારિત હોય છે. આ અગ્રલેખોમાં ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સમાજ, તેના પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, ગુજરાત કે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય કેન્દ્રસ્થ હોય છે.

પ્ર. ૮ : “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહકો અને વાચકોની સંખ્યા કેટલી છે ?

જ. : “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહકો ક્યારે ય રપ૦થી વધ્યા નથી. જ્યારે તેના વાચકો ખૂબ હશે કારણ કે મને યુનાઈટેડ કિંગડમ ઉપરાંત ભારતમાં મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદમાં પણ તેના ઘણા વાચકો મળ્યા. “ઓપિનિયન” વિશે ખૂબ ચર્ચાઓ સાંભળવા પણ મળી.

પ્ર. ૯ : દરિયાપારની ગુજરાતી ભાષા અને તેનાં માધ્યમોને ટકાવવા માટે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’નો અભિગમ કેવો છે?

જ. : સુષ્ટુ - સુષ્ટુ. એનાથી વિશેષ હું શું કહી શકું ?

પ્ર. ૧૦ : ગુજરાતમાંથી “ઓપિનિયન” સમાંતર પ્રત (પરેલલ કૉપી) કાઢવાની કોઈ ભાવિ યોજના છે ?

જ. : ના, બિલકુલ નહીં. સમાંતર પ્રત (પરેલલ કૉપી) કાઢવા અહીં આખું તંત્ર ઊભું કરવું પડે, જે મારા મિજાજની તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બીજું કે “ઓપિનિયન” જે ઉદ્દેશ સાથે ત્યાં ચાલે છે તે પ્રમાણેની નિષ્ઠા, સમર્પિતતા અને સમર્પણ-ભાવવાળી વ્યક્તિઓ અહીં મેળવવી પડે. તેઓ તે જ લગન, તે જ નિષ્ઠાથી, તે જ વિચારસરણીને અનુસરશે કે કેમ તે અહીંના સમય-સંજોગોમાં એક પ્રશ્ન છે. વળી, અહીંનાં વિચારપત્રો જેવાં કે “ભૂમિપુત્ર”, “નિરીક્ષક” કે “નયા માર્ગ”ની સમાંતર પ્રત કાઢવી યોગ્ય પણ ન લેખાય.

પ્ર. ૧૧ : “ઓપિનિયન”ના કેટલાક વાચકોએ એક પાનું અંગ્રેજી ભાષામાં કરવા સૂચન કર્યું છે તો એ અંગે આપનું મંતવ્ય શું છે ?

જ. : આ તદ્દન અવ્યવહારુ સૂચન છે. સૂચન તો બધાં કરે. અંગ્રેજી સમાચારપત્રો કે સામયિકો ક્યારે ય ગુજરાતી પાનું ગુજરાતી યુવાનોને આકર્ષવા શરૂ કરે છે ? ના. તો આપણે અંગ્રેજી પાનું શરૂ કરવાની શી જરૂર છે ? જેને જરૂર હશે તે ગુજરાતી શીખીને વાંચશે. નહીં તો કંઈ નહીં. એટલે આ સૂચન આજે પણ નહીં અને ભવિષ્યમાં પણ આવકાર્ય નથી.

પ્ર. ૧૨ : “ઓપિનિયન”માં ભવિષ્યમાં જાહેરખબરો લેશો કે નહીં ? આ વિચારપત્રમાં જાહેરખબર લેવી જ નહીં, એવું કેમ ?

જ. : હવે આ એક લોકવાચકા થઈ ગઈ છે. “ઓપિનિયન”માં એવું લખ્યું છે કે, જાહેરખબર નહીં જ લેવી, એવો કોઈ અમારો આગ્રહ નથી, પરંતુ જાહેરખબર લેવા એક તંત્રવ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડે. જાહેરખબર લેવા અને નાણાં મેળવવા માણસો રોકવા પડે અને બહુ મોટી પળોજણ ઊભી થાય માટે જાહેરખબર મેળવવાનો આગ્રહ પડતો મૂક્યો છે.

પ્ર. ૧૩ : આપને “ઓપિનિયન”નું ભવિષ્ય કેવું લાગે છે ?

જ. : ધૂંધળું, અનિશ્ચિત એટલે કે એક મનુષ્ય જેવું, જે જન્મ્યું છે તે મૃત્યુ પામવાનું જ છે તે હકીકત જેવું. સામયિકને પણ આ હકીકત લાગુ પડે છે. ગુજરાતી ભાષાના વાચકો ધીમે

ધીમે ઘટતા જાય છે. આ સામયિક કથળે તે પહેલાં તેને સમેટી લેવાની હકીકત સાથે તેને શરૂ કર્યું છે.

પ્ર. ૧૪ : “ઓપિનિયન” ડાયસ્પોરા સાહિત્યને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે એટલું રાજકીય જાગૃતિ, સામાજિક - આર્થિક સમસ્યાઓ, પત્રકારત્વ વગેરે વિષયોને જોઈએ તેટલું મહત્ત્વ કેમ નથી અપાતું ?

જ. : આ તદ્દન સાચું નથી. હા, ડાયસ્પોરા સાહિત્યને વધુ મહત્ત્વ અપાય છે. પરંતુ વખતોવખત ડાયસ્પોરા રાજનીતિ, ઈતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, પત્રકારત્વ વગેરે મુદ્દાઓ પર ચર્ચાઓ થતી જ હોય છે. પણ ગુજરાત અને ભારતના રાજકીય અને આર્થિક મુદ્દાઓ પર અમે કોઈ ચર્ચાઓ નથી કરતાં કારણ કે અમને ગુજરાત કે ભારતના રાજકારણ કે અર્થકારણમાં ચંચુપાત કરવાનો કોઈ અધિકાર પણ નથી અને તે કોઈએ આપ્યો પણ નથી. અમે એ કાર્ય અહીંનાં સમૂહ માધ્યમો પર છોડ્યું છે. પણ હા, ગુજરાત, ગુજરાતી સમાજ અને ગુજરાતાના છેવાડાના માનવીની અમને ફિકર છે. ગુજરાતી સંસ્કૃતિ, ભાષા, સાહિત્યની ફિકર છે. તે જ્યાં જોખમમાં હશે ત્યાં અમે ઝઝૂમશું.

પ્ર. ૧૫ : આપની દષ્ટિએ વિદેશોમાં ગુજરાતી સમાચારપત્રો અને વિચારપત્રોની નિષ્ફળતાનાં કારણો કયાં છે ?

જ. : વાચકવર્ગનો અભાવ. ગુજરાતીઓને વાંચવું જ નથી. આ પ્રશ્ન માત્ર ત્યાંનો નથી. આ સમસ્યા અહીંની પણ છે અને તેનું કારણ ગુજરાતી શિક્ષણના પાયાના ઢાંચામાં જ છે. ગુજરાતી શિક્ષણના પાયામાં જ પ્રશ્નો રહેલા છે. અહીં જે પ્રશ્નો માતૃભાષા-શિક્ષણમાં રહેલા છે તેની અસર સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યાં તો વધુ થવાની જ છે. ગુજરાતીઓને તો કાંઈ વાંચવું જ નથી. માત્ર ગુજરાતી જ નહીં તેમને તો અંગ્રેજી કે ઈન્ટરનેટ સામયિકો વાંચવામાં પણ રસ નથી. અહીં ઈન્ટરનેટ પર અનેક સામયિકો મફતમાં ઉપલબ્ધ છે. અહીં પાંચ કરોડ લોકો વચ્ચે પણ અમુક હજારની જ સંખ્યામાં સામયિકો નભતાં હોય તો ત્યાંના સંદર્ભમાં અને સાપેક્ષમાં તમારે વિચારવું રહ્યું. મને તો અહીંનું ચિત્ર પણ બહુ આશાસ્પદ લાગતું નથી. અહીંના સમાચારપત્રો રોજરોજ જે પૂર્તિયાળો અને નાટકચેટક કરે છે તથા જે ચાલવા માટેના અને અસ્તિત્વ ટકાવવા માટેના હવાતિયાં મારી રહ્યા છે તે સ્થિતિ પણ ચિંતાજનક જ છે.

પ્ર. ૧૬ : “ઓપિનિયન” પર કોઈ સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક દબાવ આવ્યો છે ?

જ. : હા. જ્યારે કોઈ અમુક મુદ્દાઓ પર ચર્ચાઓ શરૂ થાય, જે અમુક લોકોને પસંદ ન પડે ત્યારે તેઓ આ પ્રકારનો દબાવ લાવે છે. કેટલાક લવાજમ બંધ કરીને કે બંધ કરાવી આર્થિક દબાવ લાવે છે. જ્યારે આજની અત્યારની ગુજરાત સરકાર કે મુખ્ય મંત્રીને ન ગમે એવું ઘણું બધું આવે છે ત્યારે રાજકીય દબાવ લાવે છે. નરેન્દ્ર મોદી “ઓપિનિયન”થી ઘણા બધા નારાજ છે પણ અમને કોઈની નારાજગીની પડી નથી. અમે અમારી મસ્તીમાં મસ્ત છીએ.

પ્ર. ૧૭ : “ઓપિનિયન”ની ભાષા કઠિન હોવા અંગે લોકોની ફરિયાદ છે. આ અંગે આપનો મત જણાવશો ?

જ. : મારે કંઈ જ નથી કહેવું. પણ કઠિન એટલે શું ? તદ્દન શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા કઠિન છે; જ્યારે ‘હોયપોય’ ગુજરાતી, જેમાં એક ગુજરાતી વાક્યમાં આઠથી દસ અંગ્રેજી શબ્દોની વચ્ચે ક્યાંક ચાર-પાંચ ગુજરાતી શબ્દોવાળી ગુજરાતી ભાષા તેમને મન સરળ છે ! કઠિન અને સરળનો માપદંડ શો ? જો તેમનો સરળ માપદંડ ‘હોયપોય’ ભાષા હોય તો હું “ઓપિનિયન”માં તે ભાષા આપવા બિલકુલ તૈયાર નથી.

પ્ર. ૧૮ : વિદેશસ્થિત ગુજરાતી માધ્યમો અંગે ત્યાંના ગુજરાતીઓનો અભિગમ કેવો છે ?

જ. : બહુ સારો નહીં. કારણ કે તેમને ત્યાં ઘણું બધું કરવાનું છે. તેમને ધંધા-રોજગારનો કરી કરવાનાં છે. સ્થિર થવાનું છે, ત્યાંના સમાજમાં ભળવાનું છે, બાળકોની કૌરિયર બનાવવાની છે, પોતાની અસ્મિતા જાળવવાની છે અને આ સમૂહ માધ્યમો મોટે ભાગે અમદાવાદ કે ગાંધીનગર કેન્દ્રિત હોય છે. તેમને પોતાની સમસ્યાઓ, પોતાનો માહોલ, પોતાનો વિદેશસ્થિત ડાયસ્પોરા સમાજ અહીં આ માધ્યમોમાં જોવા મળતો નથી. પરિણામે તેઓ વાંચવા ખાતર વાંચી તેને ભૂલી પણ જાય છે.

પ્ર. ૧૯ : “ઓપિનિયન” અંગે આપની શી અપેક્ષા છે ?

જ. : સદાય અનાયાસે પ્રાપ્ત લક્ષ્ય, ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સમાજની સમસ્યાઓ, સિદ્ધિઓ અને પ્રગતિને તટસ્થતાથી મૂલવતું રહે અને તે પણ કોઈની શેઠમાં આવ્યા વગર !

પ્ર. ૨૦ : ગુજરાતી ભાષા, બોલી માટેના આટલા વલોપાતનું કારણ શું છે ?

જ. : આ વલોપાત નથી. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને વારસા માટેનું સ્વસ્થપણ કેળવેલું મમત્વ, આદર ભરેલું વળગણ છે. તે ભાષા માટેની તડપન છે, એક અતિ મહત્ત્વનો પોઝિટિવ મુદ્દો છે. વલોપાત શબ્દ ‘નેગેટિવ’ છે, તે કકળાટ દર્શાવે છે. જે કંઈ છે તે સ્વસ્થતાપૂર્વક પાર પાડવાની વાત છે.

ગુજરાતી સાચવવા સમજપૂર્વકની મહેનતથી વાતાવરણ ઊભું કરવું પડે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ફક્ત “ઓપિનિયન” જ નહીં, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પણ આ કાર્યમાં જોડાયેલી છે. કવિઓ, લેખકો અને “ઓપિનિયન”ના વાચકો પણ ગુજરાતી ભાષાને બચાવવાના સેવા યજ્ઞમાં સામેલ છે. પરંતુ એક વાત યાદ રાખવી ઘટે કે ફરજની ભાવનાથી કાર્ય કરવા માત્રથી ભાષા નહીં બચે. આપણે આવી અપેક્ષા પણ નહીં રાખવી જોઈએ.

પ્ર. ૨૧ : “ઓપિનિયન”માં ઠહાચિત્રો કેમ વચ્ચે બંધ થયાં ?

જ. : વચ્ચે ઠહાચિત્રો યોગ્ય મળ્યાં નહીં. તેથી તે બંધ હતાં. છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી

મહેન્દ્ર શાહનાં યોગ્ય ઠહાચિત્રો મળતાં તે છપાવવાં શરૂ થયાં છે.

પ્ર. ૨૨ : “ઓપિનિયન”માં છેલ્લે પાને રજૂ થતી વાર્તા અંગે આપનું મંતવ્ય જણાવશો ?

જ. : “ઓપિનિયન”માં છેલ્લે પાને ટૂંકી વાર્તાનો ખ્યાલ “ભૂમિપુત્ર”માંથી લેવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ વાર્તા “ભૂમિપુત્ર” કરતાં જુદી રીતે લેવામાં આવે છે.

પ્ર. ૨૩ : “ઓપિનિયન”ના વિષયવસ્તુ - વિશ્લેષણ દરમિયાન એ જોવા મળ્યું કે વાર્તા અને સાહિત્યમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્યને બદલે ‘મેરા ભારત મહાન’ કે ‘મારું ગુજરાત મહાન’ જેવા વિષયોને જ વધુ કેન્દ્રમાં રખાય છે. ખરેખર તો ડાયસ્પોરિક સાહિત્યમાં ત્યાંનો સમાજ, સમસ્યાઓ, ઘટનાઓ, પ્રસંગો વગેરે આવેખવાં જોઈએ એ બધું નથી. આ સાચું છે ?

જ. : હા. તમે તમારા અવલોકનમાં તદ્દન સાચા છો. અમે લેખકોને કહી કહીને થાક્યા કે ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય પર ભાર મૂકો. અહીંની ઘટનાઓ, સમસ્યાઓ, વલોપાત, લાગણીઓ વગેરે રજૂ કરતું સાહિત્ય આપો. પરંતુ તે લોકો તે સૂચનને હજુ જોઈએ તેટલું ગંભીરતાથી લેતાં થયાં નથી.

પ્ર. ૨૪ : “ઓપિનિયન”ના વાચન અને અભ્યાસથી મને એવું જણાયું છે કે “ઓપિનિયન”ની ‘ગુસ્તગૂ’ અને ‘એતાનશ્રી’ કૉલમો ખૂબ લોકપ્રિય છે. આપ શું માનો છો ?

જ. : હા. આ બંને કૉલમો અતિ લોકપ્રિય છે. આ બંને કૉલમો વાચકો માટે ખુલ્લી છે. તેઓ પોતાના ગ્રહો-પ્રતિગ્રહો-પૂર્વગ્રહો-આગ્રહો રજૂ કરે છે. તેમને અહીં કોઈ પણ બાબતે તેમના વિચારો રજૂ કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે. તેમના વિચારો અહીં રજૂ કરવાથી એ વિચારો અન્ય લોકો સાથે વિનિમય પામે છે.

પ્ર. ૨૫ : “ઓપિનિયન” વિચારપત્રે અન્ય સમાચારપત્રો પર ‘સમર્પિત વિશેષાંકો’ કર્યા છે એ અંગે આપનું શું કહેવું છે ?

જ. : “ઓપિનિયન” અન્ય ડાયસ્પોરિક સમૂહ માધ્યમોની સેવાઓની કદર કરે જ છે. તેઓ પણ તેમની રીતે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજની સેવા કરી રહ્યા છે. જ્યારે જ્યારે “ઓપિનિયન”ને આ અંગે ઘટતું કરવાનું લાગ્યું છે કે કેટલાંક સમકાલીન ડાયસ્પોરિક સમૂહ માધ્યમો લંડન સ્થિત “ઓપિનિયન”ની સતત ઉપેક્ષા કરી રહ્યાં છે. પરંતુ આપણું તો ભાઈ, પેલા ઋષિ જેવું છે – વીંછીનું કામ છે ડંબ મારવાનું અને ઋષિનું કામ છે તેને બચાવવાનું!

● ૪.૭. “ઓપિનિયન”ના ડિસેમ્બર અંકો : છપ્પન ભોગનો થાળ

ગુજરાતી સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ છે એનું તો આપણને ગૌરવ હોય જ પરંતુ, ગુજરાત બહાર વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાના જે અથાગ પ્રયાસો ચાલે છે તે માટે પણ એક ગુજરાતી તરીકે ગૌરવ થાય એવી બાબત છે. પરદેશમાં વસતા અનેક ગુજરાતીઓએ આજે ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યરૂપી રંગોળીમાં એક નવો સુખ રંગ ઉમેર્યો છે.

જો કે એ પણ હકીકત છે કે ભવ્ય અને સમૃદ્ધ એવું આ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્યકારો આ પરદેશવાસી ગુજરાતી સર્જકોની કદરમાં ક્યાંક કાચા પડી રહ્યા છે. તેથી જ “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર ગુજરાતના ડાયસ્પોરિક સાહિત્યને પોતાના એક સ્વ-ઓળખ, ગૌરવ અને મોભાભર્યું સ્થાન અપાવવાના સેવાયજ્ઞમાં નિમિત્ત બન્યું છે.

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યની વધુ ને વધુ અભિવ્યક્તિ તથા રજૂઆત થાય તે માટે “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના ડિસેમ્બર માસના તમામ અંકોને ‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં સમર્પિત કરવામાં આવ્યાં છે. તેના ડિસેમ્બરના વાર્તા-અંકો પરદેશમાં વતનથી દૂર રહેતા ગુજરાતી સર્જકોની અનેક ખાટીમીઠી લાગણીઓ, દર્દની તડપ અને હાસ્યના હિલોળાથી લહેરાતા હોય છે.

તે વિદેશના સર્જકોની નોંધ લેવાય, ત્યાંના સાહિત્યસર્જનને મોભાભર્યું સ્થાન મળે તે માટે પ્રયત્નશીલ છે. આજે ભારત બહાર વસતા દરેક સાહિત્યસર્જક માટે કંનેડાવાસી હિંદી લેખિકા સુષમા બેદીની વાત જે

તેમણે હિન્દી સામયિક (લંડન) “પુરવાઈ”, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૨માં કહી હતી કે, ‘એક સમ્મેલન સે મુઝે એક સબક મિલા ઓર વહ યહ કિ જબ તક હિંદી કો લિખનેવાલા અપને આપ મેં શ્રેષ્ઠ લેખક નહીં હો જાતા ઉસે અપના કહના ચાહે, જેસા કિ નોબલ પુરસ્કાર વિજેતા ખુરાના કે સાથ હુઆ યા રશદી ઓર અનિતા દેસાઈ જેસે લેખક જિન્હે ભારત ઓર બ્રિટન દોનોં હી અપના કહના ચાહતે હેં.’

પરદેશી સર્જકોની સ્થિતિ-સ્થાનનું સુષમાજીએ બયાન કર્યું છે એ પણ ગુજરાતના વિવેચકો, વાચકો, સર્જકોએ નોંધવા અને ચિંતન કરવા જેવું છે. ‘યહીં સમ્મેલન મેં યહાં રહને વાલે પંજાબી કે સાહિત્યકારોં કો સાહિત્યકારોંને શિકાયત કી થી કિ પંજાબી જગત અમેરિકા, કંનેડા મેં બસે સાહિત્યકારોં કો સાહિત્યકાર નહીં માનતા ઓર ઉન કી કહી કોઈ જગહ નહીં ક્યોં કિ અપના યે દેશ પંજાબી નહીં હેં ઓર સાહિત્યકાર ભારત સે હી સનદ માંગતે હેં જો કિ ઉન્હે મિલતી નહીં. ઈસ તરહ વે દોનોં ઓર સે અવહેલના કે શિકાર બનતે હેં!!!’

બ્રિટન, અમેરિકા અને પાસ્તાનમાં તો અનેક ગુજરાતી લેખકો, ગંથકારો પડ્યા છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્યકાર પરિચયકોશ’માં વિદેશવાસી સાહિત્યકારોનાં નામ ફક્ત આઠ છે. અન્યોની નોંધ ક્યારે લેવાશે ? શું કરવું પડશે આ વિદેશવાસી સર્જકોએ ? દીપક બારડોલીકર જવાબમાં કહે છે,

‘આમ તો દરવાજા ઊઘડશે નહીં, તારે શાયદ તોડવી પડશે દીવાલ.’

“ઓપિનિયન” સામયિક આ દીવાલ તોડવાનું કામ કરી રહ્યું છે, એ બ્રિટનના ગુજરાતી સમાજનું સૌભાગ્ય છે. વિપુલ કલ્યાણીનું વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” અને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’નું “અસ્મિતા” સાહિત્યના વિકાસમાં જે ફાળો આપતાં રહ્યાં છે તે ખરેખર અનન્ય છે. એ બન્ને સામયિકો પરદેશનાં સાહિત્ય તથા સાહિત્ય વિશેની તવારીખી સામગ્રીથી ભર્યાં પડ્યાં છે.

“ઓપિનિયન” સામયિકના ડિસેમ્બરના અંકોએ એક પ્રજ્ઞાલી ઊભી કરી છે. ડિસેમ્બરના વાર્તાઅંકોમાં સ્થાનિક અને ગુજરાત બહારના પરદેશમાં વસતા નામી - અનામી વાર્તાકારોની કૃતિઓને પ્રમુખસ્થાન અપાતું આવે છે.

નોંધ :-

પ્રકરણ - ૫ : “ઓપિનિયન” (ઈ.સ. ૧૯૮૫ - ૨૦૦૫)ના લેખોનું વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણનું છે. પાનાં ૮૫થી પાનાં ૧૮૩ વચ્ચે તેનો સમાવેશ થયો છે. તે સઘળું અહીં આપવાનો ઈરાદો નથી.

એ પછીના પ્રકરણ - ૬માં “ઓપિનિયન”ના લેખકો અને વાચકોની મુલાકાતોને સમાવાઈ છે. તેને સારુ સો જેટલાં પાનાં ફાળવાયાં છે. એ દરેકને આશરે ૨૭ સવાલો સંશોધનકર્તાએ આપ્યા હતા. તેને હવે પછીના અંકોમાં લેવાની ધારણા રાખી છે.

- તંત્રી

એ તાનશ્રી -

પરંતુ શા માટે ડાયસ્પોરિક ઈતિહાસ ?

○ ડાયસ્પોરા અંગેનું આવડું સમૃદ્ધ સાહિત્ય મને વહેંચવા અંગે ભારે આભારી છું. “ઓપિનિયન” ગુજરાતીઓ તેમ જ બ્રિટન અને અમેરિકામાંના તેના ડાયસ્પોરાની ભાતીગળ સેવા કરતું આવ્યું જ છે. સાંસ્કૃતિક પોષણ આપતું વાંચન પીરસવા માટે ધન્યવાદ પાઠવીએ છીએ.

મંગુભાઈ પટેલ વિષયક લેખ વાંચવો ગમ્યો છે. બ્રિટિશ ગુજરાતી પત્રકારત્વ અંગે મહેતા દંપતીનો લેખ પણ રોચક હતો. ઈન્દુકુમાર જાનીએ લખી પોરસાવનારી બાબત પણ બહુ જ ગમી.

“ઓપિનિયન”ને કેન્દ્રમાં રાખી, ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વ અંગે આશા વિહોલનું સંશોધનગામી લખાણ ખૂબ જ અગત્યનું બન્યું છે. તેમાં ઘણી માહિતી આવરી લેવામાં આવી છે. આપણી ડાયસ્પોરિક હસ્તિ અને પ્રદાન અંગે “ઓપિનિયન” ધસમસતો પ્રવાહ છે. આશાબહેનને ધન્યવાદ હજો. આપણા ડાયસ્પોરા સંબંધક વિશેષ સંશોધનકામ કરી સવિશેષ ઉત્તુંગ શિખરો એ સર કરે

એવી અપેક્ષાઓ છે.

આવું માતબર સામયિક વાચકોને 'અલવિદા' કહી જ કેમ શકે ? 'ના, કદી પણ નહીં', તેવો સ્વાભાવિક સૂર સામે પડવાય છે.

- પ્રવીણ ન. શેઠ

e.mail : pravinsbeth@hotmail.com

○ ઈતિહાસ મારો પસંદગીનો વિષય છે. ઈતિહાસ વિશેનો તમારો જુલાઈનો લેખ વાંચતા આનંદ થયો; જો કે આ સંસ્થાની મને કોઈ જાણકારી ન હતી. નિર્મિશ ઠાકરનું કાર્ટૂન પણ ગમ્યું અને હરનિશભાઈનો લેખ બહુ પસંદ પડ્યો.

- સુરેશ જાની

e.mail : sbjani2004@yahoo.com

○ જુલાઈના અકમાં સંતોષકારી વાચનસામગ્રી હતી. ધન્યવાદ.

- તુષાર ભટ્ટ

e.mail : btusharster@gmail.com

○ ગુજરાતના ઈતિહાસ વિશેનો મજેદાર લેખ બહુ જ ગમ્યો છે. દર વખતની પેઠે તમે સરસ લખો છો, મુદ્દાસર. વિષયની સમજદારી પણ તમારામાં અમર્યાદ જોવા મળે છે.

પરંતુ શા માટે ડાયસ્પોરિક ઈતિહાસ ? ... શું તમારે એમ કહેવું છે કે ડાયસ્પોરાના ગુજરાતીઓએ ગુજરાતના ઈતિહાસમાં પણ રસ લેવો જરૂરી છે ? આ તો સંપૂર્ણપણે તાત્વિક બાબત લેખાય. તેમ છતાં, તમે જે કહો છો તેને ક્યાં ય ઓછા આવવા દેવાની નથી. ધન્યવાદ. આટલા અગત્યના વિષય અંગે તમારા વિચારોની આપ-લે થવા દીધી તે સારું કર્યું છે.

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : indiafoundation@earthlink.net

○ "ઓપિનિયન"નો છેલ્લો અંક, ખરેખાર, મિજબાની છે. સમેટી લેવાનું તમે વિચારો છો, તેમાં ફેર વિચારણા કરવાની રાખી ચાલુ રાખશો તો તમે તમારા વાચકોની તરફેણ કરતા હશો. તમારા નિર્ણયમાં તમે અફર રહેશો તો આવા સક્રિય પત્રકારત્વથી વંચિત થઈ જવાશે.

'હારનેસિંગ ધ ટ્રેડ વીન્ડ્સ' અંગેની તમારી નોંધ રસપ્રદ રહી.

ઑગસ્ટ અંકમાં, સુજાતા ભટ્ટ અંગેની રસપ્રદ વિગતો આવી છે તે જાણી. નાનાભાઈ ભટ્ટના મોટા દીકરા અને અમેરિકાની યેલ યુનિવર્સિટીના વરિષ્ઠ અધ્યાપક પ્રવીણભાઈ ભટ્ટનાં એ દીકરી છે, તે તમે જાણતા જ હશો. એલેક્ઝાન્ડર ફોર્સ વિષયક તમારા લેખથી હું લાભ્યો છું. મારી સવાર એથી સુધરી ગઈ હતી.

- જયંત મેઘાણી

e.mail : jayantmeghani@gmail.com

○ મન્ડેલાનો હું ઉત્સુકતાભર્યો ચાહક છું અને તેમના જેલવાસથી એમની કારકિર્દી મિષે નજર ટેકવી રાખી છે. ગાંધીજી અને ફ્રેન્કલિન ડી. રૂઝવેલ્ટ સાથે મન્ડેલા પણ વીસમી સદીના મુઠ્ઠી ઊંચેરા મહાપુરુષ સાબિત થઈ ચૂક્યા છે. બીજા દેશોના આફ્રિકી નેતાઓએ મન્ડેલાની નેતાગીરીમાંથી કોઈ પદાર્થપાઠ લીધો નથી, તેનો મને ઊંડો રંજ રહ્યો છે. તમે જોયું જ હશે કે તાજેતરની કેન્યાની કટોકટી વેળાએ તેમણે પોતાનાં પત્ની મશેલ તેમ જ રેવરન્ડ ટુટુને દરમિયાનગીરી સારુ મોકલી આપ્યાં જ હતાં. તેમના જેવા નરપુંગવોથી આ જગત ભર્યુંભાદર્યું બની રહ્યું છે.

ન્યરેરે વિશેનો લેખ તેમ જ ઝરીના પટેલની ચોપડી બાબતનો લેખ મેં રસપૂર્વક વાંચ્યા છે. હકીકતમાં, "જન્મભૂમિ પ્રવાસી"માંની તમારી સાપ્તાહિક કટાર ઘણી લોકપ્રિય રહી છે.

- નટવરલાલ એમ. બ્રહ્મભટ્ટ

e.mail : brahm_bhatt@sify.com

○ પૂર્વવત્ "ઓપિનિયન" વાંચવાની મજા પડી. ઑગસ્ટ અંકમાં, પહેલે પાને, લક્ષ્મણ ગોળે અંગેનો લેખ સારી રીતે લેવાયો છે. આભાર. પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

- સોનલ પરીખ

e.mail : sonalparikh1000@yahoo.com

○ બરાબર રકમ તારીખે "ઓપિનિયન" મળી ગયું. વર્ષોથી આ જ એની આવવાની તારીખ છે. તે ગમે તેવા સંજોગોમાં ય હજી સચવાઈ છે. તમારી ભક્તિ અને નિષ્ઠાને વંદન.

આ વેળા તમે છેલ્લે પાને અમેરિકાસ્થિત જયંત મહેતાની વાર્તા 'કમુબહેન' પ્રગટ કરી તે બહુ ગમ્યું. તે બદલ આર્ષદેષ્ટા લેખક જયંતભાઈને ધન્યવાદ. આ વાર્તાએ ચમત્કાર સર્જ્યો. બે વરસે ફરતી ફરતી તે ચીન અને રશિયા પહોંચી. ત્યાંથી રસિક વાચકો મળ્યા. કેલિફોર્નિયા, સિંગાપોર વગેરે ઘણા દેશોના સામાજિક મુખપત્રોમાં એ સ્થાન પામી. બદલાતા વિચાર-વહેણની આ તાસીર છે, જે ઝીલવા લોકો તૈયાર છે, પણ તેવા લેખકો બહુ ઓછા છે, એ દુઃખ છે.

- ઉત્તમ ગજજર

e.mail : uttamgajjar@gmail.com

○ ઑગસ્ટ અંકમાં જયંત મહેતાની 'કમુબહેન' વાર્તા સંગાથે, "ગુંજન"ની આવી નોંધ લેવા માટે હું તમારો આભાર માનું છું. ઘણા લાંબા સમયથી તમને એક હકીકત આધારિત વાર્તા મોકલવાનો મનસૂબો કરેલો જ છે. મોકલી આપીશ.

- આનંદરાવ વિંઘાયત, તંત્રી : "ગુંજન"

e.mail : gunjan_gujarati@yahoo.com

○ ઑગસ્ટ અંકમાંના મારા કાર્ટૂન હેઠળનું લખાણ તમે સુધારવાનું રાખ્યું એ સારું જ કર્યું; પરંતુ 'ગળા'ની જોડણીમાં કાનો રહી જવા પામ્યો હતો, તે તરફ ધ્યાન દોરું છું. 'ગળામાં મંગળસૂત્ર ...' જોઈએ.

- મહેન્દ્ર શાહ

e.mail : mahendraaruna@msn.com

○ તમે ત્યાં ગાંધીકથાનું આયોજન કર્યું તે વિશે મારા અભિનંદન સ્વીકારજો. હકીકતમાં, "ઓપિનિયન" અને "નિરીક્ષક" સરીખાં સામયિકો મારા માટે સ્ફૂર્તિદાયક નીવડ્યાં છે. અલબત્ત, તમે જે રીતે શબ્દોને રમાડી જાણો છો, એમાં અમને 'માટીની સુગંધ' માણવા મળે છે. બહુ જ સરસ.

- દીપક ધોળકિયા

e.mail : dipak.dholakia@gmail.com

○ ઊમેશિયાથી પીડાતાં દરદીઓની નજીકના લોકોના હૃદયમાં જે પીડા અને વેદના હોય છે, તેને સચોટ વાચા આપતો તમારો એ લેખ થયો છે. સમસંવેદના ઊભી કરતો આ લેખ છે; અને મારા જેવા અનેક વાંચકોની આંખોના ખૂણા ભીના કરી જાય છે. આવા દરદીની હાલતનું નિરીક્ષણ કરવાનું બહુ સહેલું નથી. આવાં દરદીઓની સમજદારીએ કાળજીસંભાળ લેવાની આવે જ છે. પહેલી કહેતી અનુસાર, સુખ અને દુઃખ વહેંચવાથી હળવાફૂલ બનાય છે. તેમ અહીં વેદના અને પીડાનું પણ છે.

- મનસુખ શાહ

e.mail : mb@shah1933.plus.com

○ અત્યારે સ્વામી સચિયદાનંદજીનું પુસ્તક 'અધોગતિનું મૂળ વર્ણવ્યવસ્થા' વાંચું છું. જેમાં આપણા, હિંદુધર્મીઓના 'પોતાના જ આત્માના કલ્યાણની અને પરલોકના સુખોની વાતો,' વિચિત્ર વલણવ્યવહારના અનેકવાર ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. આ જ સંદર્ભમાં, ઑગસ્ટના "ઓપિનિયન"ના અંકમાં જયંત મહેતા લિખિત વાર્તા, 'કમુબહેન' આપણી મર્યાદા તરફ અંગળી ચીંધે છે.

- જય કાન્ત

[12 Brackenthwaite, Rushey Mead, LEICESTER LE4 7GA, U.K.]

'કોણ' ? સવ્યાપસવ્ય વાત રજૂ કરશે ?

○ લવાજમ તાજું કરાવા અંગેનો તમારો પત્ર મળ્યો. તેમાં તમે 'સુન્દરમ્'ની 'કોણ ?' કવિતા ટાંકી છે. તમારા એ પત્રમાં "ઓપિનિયન"ની વિષાદભરી વિદ્યાયના સમાચાર પણ મુક્યા છે. કવિતાનું શીર્ષક જ આ દાખલામાં પણ સાર્થક હોવાનું મને લાગે છે. આ છેલ્લાં લવાજમ પછી 'કોણ' આલબેલ કરશે ? 'કોણ' આવિભાવ શબ્દો રજૂ કરશે ? અને 'કોણ' ? અને 'કોણ' ? એવું સવ્યાપસવ્ય વાત રજૂ કરશે ? અને ... 'કો ... શા ... ? ...'

અને અંતે, ડાહ્યાભાઈ પટેલ પણ ગયા. અને વિસીટા રહી ગયા. એક લેખક હતા, એક કવિ હતા. પરંતુ એ મુઠ્ઠી ઊંચેરા આદમી વધુ હતા. પ્રભુ એમના આત્માને શાશ્વત્ શાંતિ આપજો.

- મોઈનુદ્દીન મનીઆર

[64, Cecil Avenue, WEMBLEY, Middlesex HA9 7EA, U.K.]

શિયાળુ ઠંડીના સંગમાં થરથરતો આ તડકો !

○ "ઓપિનિયન"ના અંકો નિયમિત મળતા રહે છે. વાંચી તમે સહુની નિકટ આવવાનો લ્હાવો લઈએ છીએ. અંકની વિવિધતા અંકમાં સૌરભ પાથરે છે.

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલે વિદાય લીધી. તેમના થોડા સંગનો પણ રંગ લાગેલો. યાદ છે - દારેસલામમાં ૧૯૫૪ કે ૧૯૫૫માં તેઓ અમારા પડોશી ચીમનભાઈ પટેલ ('ઓટો ઈલેક્ટ્રિક અન્ડ હાર્વેર'વાળા)ના મિત્ર હોવાથી તેઓ તેમને ત્યાં જમવા આવ્યા હતા. ચીમનભાઈએ મને કહ્યું, 'પ્રવીણભાઈ, તમે પણ જમવા આવો. ડાહ્યાભાઈ કવિ છે તેથી. તમે પણ કાવ્યો લખતાં હોવાથી, તેમનો સંગ કરવાની મજા પડશે.' ત્યારે ડાહ્યાભાઈને પ્રથમવાર મળેલો. સાથે જમેલા ને થોડી કવિતાની વાતો કરેલી. ચીમનભાઈનાં પુત્ર-પુત્રી મારા 'બાલ-કુજ'નાં સભ્યો હતાં. પુત્રી વેમ્બલીમાં છે, તેમ માનું છું. ડો. અમીનને ત્યાં, નામ - સુધાબહેન. યુનાઈટેડ કિંગડમમાં આવ્યા પછી કોઈ કોઈક વાર મળવાનું થતું. તે પણ કવિસંમેલનમાં. એક વાર લેસ્ટરનાં કવિસંમેલનમાં મારું કાવ્ય 'તડકી'ની બે પંક્તિઓ તેમણે દુબારા કહી ત્રણવાર રજૂ કરાવેલી, તે ખાસ યાદ છે. તેમને ગમેલી પંક્તિઓ આમ છે:

નભ કેરું એક સમણું લઈને ઝળકળતો આ તડકો!

ગોરીને ઝાંઝરિયે ઝુલી મલકતો આ તડકો!

શિયાળુ ઠંડીના સંગમાં થરથરતો આ તડકો!

આજે 'દુબારા' કહેનાર કવિ આપણાથી ખૂબ દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા છે. એમને આપણી વિદાય વંદના હજી. એમની ખોટ ખૂબ સાલશે. પ્રભુની ઈચ્છા.

૧૯૫૪ના એ અરસામાં, દારેસલામમાં હતા ત્યારે દિવંગત રમેશભાઈ આચાર્ય, મધુભાઈ આચાર્ય અને હું હસ્તવિખિત અંક બહાર પાડતા. અમે ત્રિપુટી કસ્ટમ વિભાગમાં કામ કરતા. તે અંક અમોએ ધનજી કાનજી ગાંધીને વાંચવા મોકલેલ. પછી તેઓ અવારનવાર તેમનાં છાપાની હાથે લખેલી સામગ્રી અમને મોકલતા. ભાષા તીખી ને રૂઆબવાળી. આમ એમનો પરિચય થયેલો. રૂબરૂ મળવાનું બન્યું ન હતું.

વનુભાઈ જીવરાજ સોમૈયા અને મંજુબહેન સોમૈયા વિષે જૂન અંકમાં વાંચેલું. ખૂબ જ સુંદર. વનુભાઈને શ્રવણેન્દ્રિયની તકલીફ હોવા છતાં એમણે ગજબનું કામ કર્યું છે. પુસ્તકો લખ્યાં છે. "નવબ્રિટન" નામનું છાપું પણ ચલાવ્યું હતું. હજી સર્જનમાં રોકાયેલા રહે છે. એમનાં જીવનનો આ પરિચય એમના વિષે વધુ પ્રકાશ પાડે છે. આ લેખ ખૂબ જ ગમ્યો. મારા વેવાઈ થાય છે એથી સવિશેષ ગમ્યો છે.

શીરીન મહેતા અને મકરંદ મહેતાનો 'બ્રિટનમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ' લેખ વાંચ્યો. તેમાં "અમે ગુજરાતી" વિષે વિગતો લેવાઈ છે. શરૂઆત રમણીક મોદી અને મારાથી થઈ હતી. પ્રથમ સંપાદકો - તંત્રી જે કહો તે અમે હતા. એકાદ અંક તૈયાર થયો પછી બંધ પડ્યું એ છાપું. દિવંગત કૃષ્ણકાન્ત શાહે કાઉન્સિલર હતા ત્યારે શરૂઆત કરી અમને બંનેને આ કામ સોંપેલું. પછી હરીશ આચાર્ય, હું અને કીર્તિબહેન મજાઈયાથી બંધ પડેલું છાપું ફરી શરૂ થયું. આ લેખના લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ છાપાએ, તેના અંકોમાં, ધર્મ, સંપ્રદાયો, જ્ઞાતિમંડળોનાં ફોટા ને કાર્યની વિગતો સિવાય આપ્યું નથી. તે વાત સાચી છે. ના, હજી એવું જ ચાલી રહ્યું છે. હવે માનું છું તે જાહેર ખબર ઉપર ચાલે છે, તેવું જાણમાં છે. હા, કાવ્યો પણ છપાય છે ખરાં! કાઉન્સિલની મદદ બંધ પડી છે. "અમે ગુજરાતી" નામ પણ કૃષ્ણકાન્તભાઈએ આપેલું. 'જય મંગલ'ને તેના તંત્રી તરીકે રાખવાનું વિચારાયેલું. પરંતુ તેનું શું થયું તે પછી જાણી શકાયું નથી.

'સત્યના પ્રયોગો', સોનલ પરીખનો લેખ ગાંધીજીનાં સત્યના પ્રયોગો આજે પણ થાય છે. તેની સુંદર પ્રેરણાદાયક વાત કહી જાય છે. આ લેખ માટે સોનલબહેનને ધન્યવાદ.

'મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું'ના આ ફેરનો ફોટો જોઈએ ત્યારે પૂર્વ આફ્રિકાના જૂના સોનેરી દિવસો યાદ આવી ગયા. એ દિવસો કદાચ ક્યારેય ભૂલાશે નહીં.

વલ્લભ નાંઠાનો ડાહ્યાભાઈ પટેલ પરનો વિગતભર્યો લેખ ખૂબ ગમ્યો. તેમનું જીવન ને સર્જન બંનેને આ લેખમાં વલ્લભભાઈ સુંદર રીતે રજૂ કરી શક્યા છે. જ્યંત મહેતાની 'કમુબહેન' વાર્તા અમેરિકાના જીવનની થોડી ગમતી ન ગમતી બાજુઓ રજૂ કરે છે. અમુક વાયકવર્ગને આ વાર્તા કદાચ ન પણ ગમે! આવો કિસ્સો કદાચ લાખોમાં એક બને! છતાં, લેખકે વૃદ્ધોની સમસ્યા વિશે સારો પ્રકાશ વેર્યો છે. વૃદ્ધજીવનનાં અંધકારમાં આ પ્રકાશ - દીવા જેવું કાર્ય કરશે તો પણ એ શરૂઆત સારી હશે.

પ્રવીણ કે . મહેતા

[Apartment A 318, 10000 - 45th Avenue North, PLYMOUTH MN 55442 U.S.A.]

○ 'બાવળિયે ફૂલ'માં (પ્રીતિ જરીવાળા) 'મુમ્સ' બરાબર નથી. Mumps = મમ્સ એટલે ગાલપચોળિયું. એમાં 'ર' ન ચાલે.

* લેખિકા asospermia શબ્દ ક્યાંથી લાવ્યાં છે, તે જાણવું જરૂરી છે. 'મે' ૧૧ શબ્દકોશોમાં એ શબ્દ જોયો નથી. લેખિકા જે કહેવા માગે છે તે માટે અંગ્રેજીમાં aspermia નામનો શબ્દ છે. Medical Dictionary જોઈ જવાની જરૂર હતી.

* યેન નથી ચૈન જોઈએ. 'મને યેન પડતું નથી.' એમ સાંભળીને હિન્દીવાળા હસશે.

* સાર્થ જોડણીકોશવાળાએ અમદાવાદની બહાર પગ ન મૂક્યો હોવાથી 'યહુદી' લખ્યું છે. Yehudi Menuyin (યહુદી સંગીતકાર) પણ એમ જ સૂચવે છે. અમદાવાદ કરતાં લન્ડનમાં આવા ઉચ્ચારની ખરાઈ કરવાની વધારે તકો હોવી જોઈએ!

* કીલો-મીટર છે, કિલો મિટર નથી જ. ૨ને બદલે ૨ બોલો તો વધારે સારું. કોઈ અંગ્રેજને પૂછી લેવું.

* બૂઝાતો દીપક વધારે ઝબકવો જોઈએ! ૧૯૦૭માં બી.બી.સી.ને લખેલા એક પત્રમાં જી.બી. શૉ લખે છે: 'એ શબ્દનો ખોટો ઉચ્ચાર કરનાર ઉપર વીજળી પડવી જોઈએ!'

* લઘતમ્ નથી; લઘુતમ જોઈએ.

* 'હું' હસવા માગું છું. હું ચવાઈ ગયો છે!

* જ્યૂલિયસ નથી જૂલિયસ બોલાય છે.

- ૨.કા. ભટ્ટ

[87 Horn Lane, Mill Hill, LONDON NW7 2RU, U.K.]

ગુજરાત એ ના ઈતિહાસની કટોકટીની ઘડી પરે

○ કેમ છો, વિપુલભાઈ? As fresh as ever? મનીષિ કવિ 'ફિરાક' ગોરખપુરીના આ શબ્દો તમને પણ લાગુ પડે છે:

મैं अजनबी न रहा, डयात से ममात से

સદા સોહાગ હૈ જિંદગી, મેરા જહાં સદા બહાર

'સદા બહાર'પણું અંતરમાંથી સ્ફૂરતું હોય છે; એ બહારથી વેચાતું મળતું હોતું નથી. વળી, સ્ફૂર્યા પછી એની માવજત કરતા રહેવું પડતું હોય છે. અને એ માટે જોઈએ સ્પષ્ટ દર્શન, પ્રમાણિક દર્શન, નિર્ભીક દર્શન. તમે એ વિકસાવી જાણ્યું છે, વિપુલભાઈ!

તમે ગત ડિસેમ્બર - જાન્યુઆરીમાં ગુજરાત આવેલા. મીડિયા દ્વારા એ જાણેલું. તમે હવે ગુજરાતના સાહિત્ય-સંસ્કાર જીવનમાં space પ્રાપ્ત કરી લીધી છે; હા, એનું ક્ષેત્રફળ અને ભૌગોલિક positioning હજુ વધુ નિશ્ચિત થવામાં હોય એ બને. ગમે તેમ, તમે તળ ગુર્જર ભૂમિ અને બ્રિટનમાંની વસવાટી ગુજરાતી સાંસ્કૃતિક ભૂમિ વચ્ચેની કડી રૂપે ઉપસી આવી રહ્યા લાગો છો. ધીરે ધીરે એ કડીની ક્ષમતા અને કારગતતા વધતી જશે, એમ એની ઉપયોગિતા પણ વધતી જશે.

અત્યાર સુધી બંને ભૂમિઓ વચ્ચેના સંબંધો નાના-મોટા ભૌતિક લાભોની પ્રાપ્તિ પૂરતા ad hoc રહ્યા કર્યા છે. એમાં ઉમેરાયા સંકીર્ણ ધર્મ, સંપ્રદાય, જ્ઞાતિ, પેટાજ્ઞાતિ વગેરેના તત્ત્વજ્ઞ લાભો. Globalization થવા માંડતાં, એમાં વેપારી તત્ત્વ ઉમેરાયું. આ બધી ગણતરીઓથી ઉપર માનવસંબંધો, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ, વ્યાપક વૈશ્વિક આયામો, અને એક ઉદાર અને ઉદાત સમાજ વ્યવસ્થા અને સામાજિક ચાલના[dynamics]ને પોષે, વિસ્તારે અને સુદૃઢ કરે એવી cultural ambassadorshipનો ખ્યાલ આકાર પામે એ ૨૧મી સદીના વિશ્વ સંદર્ભે અનિવાર્ય બન્યું છે. બે સમાજો વચ્ચે એ ભાવના ખિલવવાના સન્નિષ્ઠ પ્રયત્નો - લગાતાર કરવાના પ્રયત્નો - ના એક mega social engineering adventureનો એક અદનો પ્રયત્ન તે તમે હવે હાથ ધરેલી કડી રૂપ પ્રવૃત્તિ - a networking mechanism! છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી તમારી વિચારયાત્રા આ દિશામાં ધીમા, મક્કમ ડગલે જઈ રહી છે એવું મને લાગે છે. આ માટે તમને આ 'એકલો જાને રે' મોહિમની મુબારકબાદી ઘટે છે. એ બંને કાંઠાના ગુજરાતી સમાજમાં - પ્રબુદ્ધ, સંવેદનશીલ, ચેતનાભર્યા સમાજમાં - આવતાં વર્ષોમાં સમજાય, સ્વીકારાય અને સહિયારાભાવે અનુસરાય એવી આશા રાખવી રહી.

તમારી એ મોહિમનો જ એક ભાગ તે તમારા દ્વારા સંચાલિત થઈ રહેલું વિચારપત્ર "ઓપિનિયન" છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના ક્ષેત્રનું એ એક આગવું વિચારપત્ર! એને હવે શાસ્ત્રીય stamp પ્રાપ્ત થયો આશા વિહોલના સંશોધનપ્રકલ્પ દ્વારા. "ઓપિનિયન"ની તાજેતરની આવૃત્તિઓમાં એમનું

સંશોધનકાર્ય પ્રગટ થઈ રહ્યું છે એ બે રીતે જરૂરી હતું અને છે. એક, વિશ્વના જ્ઞાન ક્ષેત્રે ગુજરાત હવે જે હિસ્સો આપી રહેલ છે તેની જાણકારી સમાજને આપવી, જેથી એ સમાજનું ભાવિનાં 'જ્ઞાન સમાજ' [knowledge society]માં ઝડપી રૂપાંતર થાય. અને બે, "ઓપિનિયન"ની વિચાર ઝુંબેશને શાસ્ત્રીય સંશોધનનું પીઠબળ પ્રાપ્ત થતાં, એની વિશ્વસનીયતા [credibility] અને એનું સ્થાન [status] બંને પરકારત્વના વિશ્વમાં ઊંચાં બની રહે.

આ તબક્કે યાદ રહે કે, માનવસમાજમાં હંમેશાં હકીકત [reality] અને સત્ય[truth]ની વચ્ચે કશ્મકશ રહ્યા કરી છે. એકને પીઠબળ મળે છે પ્રચાર[propaganda]નું; બીજાને સંશોધન[research]નું. "ઓપિનિયન"નો ઉદ્દેશ જાહેર છે : સમાજમાં અને જીવનમાં, સર્વત્ર, સત્યનું પ્રતિપાદન થાય. એ માટે એણે અખત્યાર કરવો પડશે માર્ગ સંશોધનનો; અને એ કપરો માર્ગ છે, અભ્યામણો માર્ગ છે, પણ લેવા જેવો છે. દુનિયાના મહાન વિચારકો, ક્રાંતિકારીઓ, સમાજના ઘડવૈયાઓ, સંશોધકો, વગેરેએ અજમાવી પ્રમાણિત કરેલો એ માર્ગ છે.

હા, આ માટે તમારી ઝુંબેશને વિસ્તારતા રહેવું પડશે. સદ્ભાગ્યે, તમે અને તમારા માર્ગના પ્રતિબદ્ધ સહયાત્રીઓએ, એ દિશામાં આગળ વધવાનું સ્વીકાર્યું છે, અને વિદ્યો, અડચણો છતાં, ઝડપી રાખ્યું છે. ચંદરિયા ફાઉન્ડેશને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે સંશોધનનો આધાર લઈને નોંધપાત્ર કામગીરી કરી બતાવી છે જ. એ જ રીતે, ગુજરાતની લઘુપ્રતિષ્ઠ ઈતિહાસવિદ અને સંશોધનકાર 'ઝંકટર' બેલડી, મકરન્દભાઈ મહેતા અને શીરીનબહેન મહેતાની સેવાઓનો વિનિયોગ કરીને બ્રિટનમાંના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના ઈતિહાસને ઉકેલવા માટેનો એક મહાપ્રકલ્પ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. બે કાંઠાના ગુજરાતી સમાજોની બૌદ્ધિક સંપદા, સાંસ્કૃતિક વિરાસત અને જ્ઞાનક્ષેત્રની અસીમ સંભાવનાઓનું આવતા દાયકાઓ દરમિયાન ઊંડું ખેડાણ કરવાનું આ મહાસાહસ એક શકવર્તી વિકાસ ઘટના બની રહેશે એ નિશ્ચિત છે.

વાસ્તવમાં, એક નવો જ્ઞાન-સમાજ વિશ્વભરમાં ઠેર-ઠેર આકાર લઈ રહેલો જોવા મળે છે, તે ગુજરાત અને ભારત માટે એક નવી તક અને નવો પડકાર પૂરો પાડે છે. એનો લાભ લેવા નવાં નવાં આયોજનો થઈ રહ્યાં છે. જેમ કે શિક્ષણનો વિસ્તાર કરવાની સાથે સાથે શિક્ષણનું અદ્યતનીકરણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. અનેક નવી નવી વિદ્યાશાખાઓ પણ શરૂ કરવામાં આવી રહી છે. તમારી જાણ ખાતર, બ્રિટનના શિક્ષણક્ષેત્ર સાથે ભારત અને ગુજરાતના શિક્ષણને સહયોગના નાતે સાંકળવામાં આવી રહ્યું છે. આ વર્ષે જ ભારતમાંથી ૩૦,૦૦૦ જેટલાં વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનો બ્રિટનમાં ઊંચ શિક્ષણ લેવા આવ્યાં છે, તે પૈકી ૭,૦૦૦ જેટલાં તો ગુજરાતનાં છે. આવો જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને માનવસંસાધન વિનિમય આવતી કાલના ગુજરાતની ઓળખની નવી વ્યાખ્યા બાંધવામાં કેટલો બધો ઉપયોગી નીવડશે ? સંભાવનાઓ અખૂટ છે!

આ બધા ગુજરાતની શાણી પ્રજાએ સ્વયં આદરેલા આયામો છે એ યાદ રહે. હવે તો જાણે કે એ આયામો એક બળુકી લોકઝુંબેશ બનવા જઈ રહ્યા છે. એની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ એક શાંત, પ્રચ્છન, મક્કમતાપૂર્વક આગળ વધી રહેલી આત્મપરિવર્તન માટેની ઝુંબેશ છે. એને નથી કોઈ ભ્રમક પ્રચારનો ઢોળ ચઢાવવો. એને ચૂંટણીલક્ષી સત્તાલોભૂષ, ભ્રષ્ટ, પક્ષીય રાજકારણ અભડાવી શક્યું નથી. એને સમાજનું વિઘટન કરનારાં પરિબળો, જેવાં કે સાંપ્રદાયિક નફરત, જ્ઞાતિવાદ, પરાપૂર્વથી ચાલી આવતા પૂર્વગ્રહો અને અંધશ્રદ્ધાઓ કે સામંતશાહી મધ્યયુગીન મનોવલણો પણ ચલિત કરી શક્યાં નથી. આવી એ એક અદ્ભુત, અનોખી, અને અદ્વિતીય એવી શાંત સામાજિક - સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ લાવવા માટેની સ્વયંભૂ ઉદ્ભવેલી અને સ્વયંસંચાલિત લોકઝુંબેશ છે. એ શરૂ થઈ ચૂકી છે. લાખ પ્રયત્નો છતાં, એ રોકી રોકાય એવી પાંગળી નથી.

સામાજિક વિજ્ઞાનોનાં ક્ષેત્રોએ હાથ ધરાયેલાં અસંખ્ય સંશોધનોએ એક સત્ય તારવેલ છે કે નકારાત્મક, વિઘટનકારી અને વિઘાતક હિલચાલો આખરે મરી પરવારતી હોય છે; જ્યારે સકારાત્મક, આવકારમૂલક અને સર્જનાત્મક આંદોલનો ટકાઉ [sustainable] હોય છે. અરે, તમારા જેવાં એકલવીર દ્વારા પણ આરંભાતું હકારાત્મક આંદોલન સમય જતાં વ્યાપક લોક આંદોલનનું સ્વરૂપ અખત્યાર કરતું હોય છે. આ ઉક્તિ એની ગવાહી પૂરે છે, વિપુલભાઈ :

હમ અકેલે હી ચલે થે જાનિબે મંજિલ મગર

લોગ સાથ આતે ચલે ઔર કારવાં બનતા ગયા.

સદ્ભાગ્યે, તળ ગુજરાતે પણ વર્ષ ૨૦૦૨ના નરસંહારનું દુઃસ્વપ્ન જોયા પછી, એના પરંપરાગત શાણપણ, આભિજાત્ય, અને માનવ્યના ઉદ્ધત વારસાને ઉજાગર કરી, ૨૧મી સદીના ઉભરી રહેલા જ્ઞાનયુગની તકો અને વૈશ્વિકરણના પડકારોને સમયસર પિછાણી લીધા છે. એ નવા શકવર્તી સંદર્ભોમાં કારગત નીવડે

એવી નવી માનવસંસાધન પેઢી તૈયાર કરવાનો તકાદો તળ ગુજરાતને શિરે આવી પડેલ છે. બ્રિટનમાં વસતો વસવાટી ગુજરાતી સમાજ પણ એવા જ વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરવાના ઐતિહાસિક સમયબિંદુએ આવી પહોંચેલ છે. એ સમાજે પણ, સાપની જેમ, એની પરંપરાગત સંકીર્ણતાઓની કાંચળી બદલવી પડશે એ સમજાવા, સ્વીકારવા લાગ્યું છે. આશા વિહોલ, શીરીન મહેતા, મકરન્દ મહેતા, ભીખુ પારેખ, મેઘનાદ દેસાઈ જેવા વિદ્વાનો, સંશોધકો અને નવવિચાર પ્રવર્તકોનાં ચિંતનો બંને કાંઠાના ગુજરાતી સમાજની સબળતાઓ, નિર્બળતાઓ અને અખૂટ સંભાવનાઓ [potentialities]ના ભરચક સંકેતો કરે છે.

ગુજરાત એના ઈતિહાસની કટોકટીની ઘડી પર આવી ઊભું છે. નવા સંદર્ભે ગુજરાતે પોતાની જાતને પુનઃ શોધી કાઢી, reinvent કરી, નવી ઓળખ આપવાની છે. આ એક યુગકાર્ય છે. તમે, વિપુલભાઈ, એનું મહત્ત્વ અને ગાંભીર્ય સમજી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી બને ગુજરાતો વચ્ચે ભૌતિક - વૈચારિક તરલતા [mobility] વિકસાવવા પ્રયત્નશીલ છો. એ દિશામાં હવે વધુ સઘનતાથી આગળ વધવાની ઘડી અચૂક આવી ચૂકી છે.

સદ્ભાગ્યે, આ કામગીરીમાં ગુજરાત કક્ષાએ ખૂબ સહાયક નીવડી શકે એવું એક પરિબળ તાજેતરમાં જ સુલભ બન્યું છે. એ છે ગુજરાતના આગલી હરોળના ચિંતક, સર્જક અને સમાજસેવક એવા નારાયણ દેસાઈનું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સૂકાની બનવું, અને મહાત્મા ગાંધી સ્થાપિત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થા એવી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું કુલાધિપતિપદ સ્વીકારવું, એમના બૌદ્ધિક અને નૈષ્ઠિક નેતૃત્વ નીચે વૈશ્વિક ગુજરાતની નૂતન ઓળખ ઊભી કરવાનું પુણ્યકાર્ય થાય, અને તે ઝુંબેશના તમે એક અદના શિલ્પી બનો એવી સોની શુભેચ્છા તમારી સાથે છે, વિપુલભાઈ. માટે આગળ વધો, વિપુલભાઈ ! ... શુભ યાત્રા ! ... લાગણીવશ ઝાઝું લખાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરશો.

(૧૮.૦૫.૨૦૦૮)

- દાઉદભાઈ એ. ઘાંચી

[Paanch Haatdi, Bazaar, KALOL - 382 721, Mehsana District, North Gujarat, India]

(અનુસાંધાન છેલ્લા પાન પરેથી)

ભાગે બા મારા પ્રત્યે ચીડાયેલ જ રહે. એટલે કદાચ બાપુ મારા પ્રત્યે વધારે ને વધારે ઢળતા ગયા. હું મામાને ઘરે કે ગમે ત્યાં જાઉં મારા માટે બાપુ બધાં છાપાં સાચવી રાખે, ખોટ ખાઈને પણ, બા ગુસ્સે થાય તો પણ. પાંચમા ધોરણમાં હતી ત્યારથી જ ૧૦-૧૨ ગાઉ દૂર આવેલ શિહોર છાપાં લેવા મોકલે. જૈનોના મેળાવડામાં છાપાં વેચતાં, લહેકા કરતાં શીખવાડે. આજે ૫૦ માણસ વચ્ચે પણ જે ખુમારી સાથે બોલી શકું છું એનાં બી બાપુએ વાવેલાં. મારાથી બે જ વર્ષ મોટા ભાઈ ભણવામાં બહુ હોશિયાર. બાપુની આવી જીંદગી એ જેટલા ટકા છજા ધોરણમાં લાવે તેટલા જ બે વર્ષ પછી મારે લાવવાના. બે વર્ષ પછી એના સાચવી રાખેલ પરીણામ સાથે મારું પરિણામ સરખાવી બાપુ બાળકની માફક ખુશ થઈ જાય. આ બાળપણે બાપુના મોઢા પરથી આજે પણ વિદ્યાય નથી લીધી. એમને છેતરવા એટલે ડાબા હાથનો ખેલ; કદાચ એટલે જ ઘરના પૈસાને લગતો વ્યવહાર બાએ સંભાળ્યો હશે.

બચપણમાં લશ્કરી શિસ્તમાં ઉછરેલ બાપુએ અમને બધાંને છૂટો દોર આપી રાખેલ. જેને જે કહેવું હોય કે કરવું હોય તેમાં બીજાં સલાહ આપી શકે, નિર્ણય નહીં, એ શિરસ્તો. આજે પણ બાઅદબ જળવાય છે ઘરમાં. બાપુ સાથે અમે ઉગ્ર ચર્ચા કરી શકતાં. છાપાંના ધંધાને કારણે રાજકારણ અમારો પ્રિય વિષય. બાપુ ને હું સામસામા પક્ષનાં. આ જામતી દલીલોમાં ઉંમર, સંબંધ બધું જ ભૂલીને લડતાં. અંતે હારીને બા કહે: 'તું મોટી થઈને વકીલ થાજે, એક પણ કેસ હારીશ નહીં.'

દરેક પગલે પથ્થરની તોતીંગ દીવાલમાં માથું અફાળીને રસ્તો કાઢવાનો હોવાથી અમે બધાં નાનેથી જ જિંદગી સાથે બાખડતાં શીખી ગયેલ. નાનેથી જ લડાયક મિજાજના એટલે કોઈનું કંઈ સાંખી લઈએ એ વાતમાં માલ નહીં. દવાખાનાવાળા, જેટલા દવાખાનામાં નોકરી કરે તેમના છોકરાને ભણવાના ચોપડા આપે ને નિશાળે લેવા-લઈ જવાની બસમાં સગવડ આપે. મારા ઘરમાં તો કોઈ નોકરી કરે નહીં; પણ અમે બધાં ભાઈ-ભણવામાં એકકા. દવાખાનાના હેડનો છોકરો પણ અમારી પાછળ પાછળ ફરે. આથી અમને પણ બસની અને ચોપડાની સગવડ મળેલ. (એના વગર કદાચ ભણવું વધારે મુશ્કેલ બન્યું હોત.) આપણા સમાજમાં ઉંમરનાં ધોરણે

નહી પણ પૈસાનાં ધોરણોએ વ્યવહાર ચાલતો હોઈ, બધા બાપુને 'તું' કહીને બોલાવે અને અમારાં લમણાં ફાટી જાય. બાપુએ એક જમાનામાં મરઘ ઉછેરનો ધંધો કરેલો. એટલે સરખેસરખા છોકરાઓ અમને 'કાસમ કુકડી, ભરી બંધુકડી ...' પ્રાસમાં બેસાડીને ચીડવે ને અમે લોહીલુહાણ થઈ જઈએ એવાં ઝઘડીએ. બાપુ ઘણું સમજાવે કે બોલનારનું મોં ગંધાય, એની લાયકાત દેખાડે છે. પણ અમે એમ શાનાં ટાંઠાં પડીએ? એક વાર દવાખાનાના સારા હોદ્દા પરની વ્યક્તિએ બાપુ વિષે કંઈક પૃચ્છા કરી. મોટો ભાઈ આમ પણ જરા તપેલ મગજનો. મોઢે જ ઝાપટી આવ્યો કે 'તારે કામ હોય એ મને કહી દે, હું કહી દઈશ મારા બાપુને.' પેલો કેમનો સાંખી લે અવળચંડાઈ? એણે બાપુને ફરિયાદ કરી. બાપુએ એકદમ ટાઢા કોઠે પરખાવ્યું કે 'જો ભાઈ, તમારા બધાંની તેનાત હું સ્વીકારી લઉં છું; પણ મારાં છોકરા મારા શા માટે સાંખે? વળી મને એમના પર એટલો ભરોસો છે કે એણે જે કાંઈ કર્યું હશે તે વિચાર્યા વગર તો નહીં જ કર્યું હોય.' બાપુ અમારા પક્ષે ન ચડયા હોત તો? આ કારણે જ અમે ભાઈ-બહેન અભાવમાં ઉછર્યા છતાં લઘુતાગંથિના ઓછાયાથી પણ દૂર રહ્યાં. આખલાની જેમ શીંગડાં વીંઝી દુનિયા સામે મોરચો માંડતાં જ શીખ્યાં. વરસના અંતે નિશાળમાં ગણવેશનું પાંચ-સાત થરું થીંગડું પણ ઘસાઈ ગયું હોય તે શિક્ષક ક્લાસની બહાર કાઢે, યુનિફોર્મ નહીં પહેરવા બદલ, તો ઊંચા માથે ઊભા રહેતા. બાપુના લેંઘાની તો આઠ-દસ નકલ એમની સાઈકલ ખાઈ ચૂકી હોય, આથી યુનિફોર્મની વાત તો એમને કહેવાય જ નહીં. અને આ બધાં છતાં આજે પણ જે વાતની મને અનહદ નવાઈ લાગે છે અને જે કારણે બાપુ પરનું માન વધતું જ જાય છે તે એ કે આવા દિવસોમાં પણ અલાઉદ્દીનના ચિરાગની માફક દશેરાના દિવસે અમને મીઠાઈ ચખાડતા ને દીવાળીની રાતે આખો ખોબો ફટકડા અમારા દરેકને ભાગે આવતા. રાતના ૧૦-૧૧ વાગ્યે એક જ તાકામાંથી સીવેલાં બધાંયનાં કપડાં પણ આવી જતાં. પતંગ ટાણે બંને ભાઈને બાપુ જ દોરી પાઈ આપતા અને ઉનાળે કેરી પણ ચાખેલ. કોઈ જ અભાવ બાપુએ અમને ઊડો નહીં ઉતરવા દીધેલ. એમનાથી અજાણ્યો અભાવ અમને અડી જતો. પણ એને અંદર ઉતરવાનો અવકાશ બાપુ છોડતા નહીં.

કેટલાંય વર્ષો સુધી ઘરમાં લાઈટ નહીં. અમે બધાં ફાનસે વાંચીએ. શહેનશાહો એવા કે ફળિયામાં પોતપોતાની ખાટલીએ વાંચવાની જીદ. મને આજે પણ બરાબર યાદ છે કે એ વર્ષોમાં ઘરના બજેટમાં સૌથી મોટો ખર્ચો ઘાસલેટનો હતો. બાપુએ તો ય ક્યારે ય અમને એવું મજાકમાં પણ નથી કહ્યું કે, 'તમે સાથે બેસીને વાંચો.'

બાપુ માટે ધીરજ, સહનશીલતા શબ્દો ઉપમા, રૂપકને ધોરણે ટૂંકા પરે. 'ધીરજનાં ફળ મીઠાં' એ જેનો તકિયા કલામ હતો એવા બાપુને મેં માત્ર બે વાર ધીરજખોતા જોયા છે. ૧૯૭૨નું એ વર્ષ. મોટી બહેનને સણોસરાની લોકભારતી સંસ્થામાં ભણવા મુકેલ. એ જમાનામાં વર્ષે બે-અઢી હજારનો ખર્ચો આવે. એમાં પડયો કાળઝાળ દુકાળ. છાપાંની એજન્સીઓ ટપોટપ રદ થવા માંડી. પૈસા નહીં ભરી શકવાને કારણે બાપુ ચારેગમથી ભીંસાયા. હવે ઝીંક નહીં જ ઝીલાય એવી એમના હૈયે ઘાક પેસી ગઈ અને એમણે હામ ખોઈ દીધી. 'તમે તમારું સંભાળી લેજો. હું હવે ઘર છોડીને જતો રહેવાનો છું. બને તો મોટા થઈ જેના પૈસા લીધા છે તેને પાછા આપી દેજો. હું જતો રહીશ પછી તમારે ગળે તો કોઈ પડી નહીં શકે...!!' બાની હાલત શી થઈ હશે, એ આલેખવા પાનાં ટૂંકાં પરે. અમે બધાં કલ્પાંતીએ પણ બાપુએ જાણે કાનના ભોગળ જ ભીડી દીધેલ. દિવસ આખો ઘરમાં ચૂલો ન ચેત્યો. છેક ઝડવઝડ દિવસ રહ્યો ત્યારે રોઈ રોઈને નાનો ઝોબો વળી ગયો ને એણે બાપુની જીદ મેલાવી. પણ આ વર્ષો બહુ કાઠાં ગયાં, પૈસો જીવવા માટે કેટલો જરૂરી છે એ અમે બધાં બરાબર સમજી ગયાં. આ વર્ષોમાં હીરા ઘસવામાં ભારે તેજી ચાલે. સારા સારા ઘરના છોકરાઓ ભણવાનું છોડી મહીને ૧,૦૦૦ પાડવા માંડેલ. ઘરની હાલત જોઈ મોટો પણ લલચાય. પણ બાપુ ફરી રાજ પાઠમાં આવી ગયેલ. 'વેચાઈ જઈશ પણ તમને ભણાવ્યે પાર કરીશ.' ૧૯૭૬ના વર્ષે મોટો પણ કૉલેજમાં દાખલ થયો. એક જોડી કપડાંએ એણે કૉલેજનાં ત્રણ વર્ષ ખેંચેલ (એટલે જ આજે એને કપડાંનો ગાંડો શોખ છે). બે છોકરાનાં ટિફીન ત્રણ ગાઉથી લઈ આવે, બોર્ડીંગમાં એના બદલામાં એને એ ટિફીનમાંથી ભાત-શાક મળે. ઘરે તો ય એણે હરફ નથી કાઢ્યો આ બાબતે કદીએ. મોટી બહેનને સરકારી નોકરી મળી પણ વર્ષ માટે. પગાર માત્ર મહીને રૂ. ૧૦૦. બાપુને એના આવવા-જવાના સામા

વધારે આપવા પડતા. આમાં '૭૬ના ગાંડા વરસાદે ડગમગી ગયેલ ઘરને ઢાળી દીધું. પડતા પરના આ પાટાને અમે સામી છાતીએ ઝીલ્યું. મજૂર, ઈંટ વગેરે તો સપનામાં ય નો'તાં આવતાં. ભાઈ પથ્થર ખોદે, અમે લાવીએ ને બા ગારા સાથે માંડતા જાય. બે દિવસમાં અમે દીવાલને પાછી ઊભી કરી દીધેલ.

ટકી રહેવા ઝાંવાં નાખતા બાપુને બીજો ઘા "ગુજરાત સમાચાર" માર્યો. ૧૯૮૦માં, મોટો ભાઈ કૉલેજના છેલ્લા વર્ષમાં. નાનાને વડોદરા મેડિકલમાં એડમિશન મળ્યું તે એને ત્યાં મુક્યો. હું ૧૨મા ધોરણમાં. બાપુએ કેટલાને માથે કરેલા તે તો છેક આટલાં વર્ષે ચૂકવીએ છીએ ત્યારે ખબર પરે છે; પણ બાપુએ ત્યારે ગંધ સરખી ન આવવા દીધેલ. આમાં "ગુજરાત સમાચાર" પૈસા નહીં મોકલાવાને કારણે બંધ પડ્યું. "સંદેશ"વાળો ખેંચે બે-ત્રણ મહિના; પણ "ગુજરાત સમાચાર"વાળો ભારે અધીરિયો. બાપુ આના તેના કરીને રૂ. ૨૦૦ ભેળા કરી અમદાવાદ ઉપડયા. "ગુજરાત સમાચાર"વાળાએ પૈસા જમે કર્યા ને પછી ઘા માર્યો. 'આજથી તમારી એજન્સી બંધ થાય છે.' બાપુના ગૂડા જ ગળી ગયા (કદાચ એટલે જ, આજે પણ કોઈ કારણ વગર મને "ગુજરાત સમાચાર" પ્રત્યે ભારોભાર કઠાપો છે. દીઠે ડોળે પણ મને એ છાપું નથી ગમતું) ભાંગેલ ટાંટિયે બાપુ ઘેર આવ્યા. ઘરે આવ્યા ત્યારે એમને સાવ જ ભાંગી નાખવા હું તૈયાર બેઠેલી. હા, હું જ, જેમના માટે એમની પ્રબળ ઝંખના કે તારે તો ડૉક્ટર બનવાનું જ છે, નાનો બનશે એટલે તારો છૂટકો જ નથી. અને એ દિવસે હું ૧૨મા ધોરણની પરીક્ષા અધૂરી છોડી ભાવનગરથી ઘરે નાસી આવેલ. પહેલી વાર ઘરની બહાર બાપુ મને મૂકી આવેલ ભાવનગરની હોસ્ટેલમાં. જે હું ન જીવે શકી ને ભાગી આવી. બાપુ તો અવાચક જ થઈ ગયા ! મારી આંખો પણ અનરાધાર નીતરે ને બાપુએ અવાચકતાને ખંખેરી મને પાસે લીધી. બરડે હાથ ફેરવીને કહે કે, 'કંઈ નહીં દીકરા, આપણે વર્ષ હાર્યા છીએ, કંઈ જિંદગી થોડાં હાર્યા છીએ?' પણ એ વર્ષ બાપુને જાણે કે બરાબરનું તાવી રહ્યું હતું. મોટાભાઈના માર્દકો બી.એસસી.ના છેલ્લા વર્ષ પર ચાતક નજરે મીટ માંડીને બેઠેલ બાપુ રોજ કહે કે, 'હવે તો હું ઢબઢબીને કાંઠે આવી ગયો છું.' પણ બાપુનું કપાળ એટલું કૂણું નો'તું. પરીક્ષાના પંદર દિવસ પહેલાં જ મોટાને ટાઈફોઈડ થયો ને પરીક્ષા ન અપાઈ. ઘરમાં માણસ મર્યા જેવું માતમ ફેલાયું. આમાંથી સૌ પહેલાં બહાર પણ બાપુ આવ્યા. 'કંઈ નહીં ભાઈ, તારે મુંઝાવું નહીં, હું કેવો બેઠો છું? આપણે એવું માનીશું તું ચાર વર્ષનો કોર્સ ભણતો હતો.'

મોટી બહેન બાપુના ખભાનો ભાર વહેંચતી થઈ તો ય છેડા ભેગા થવાનું નામ નો'તા લેતા. બીજા વર્ષે મેં ૬૮ ટકા સાથે બારમું પાસ કર્યું ને મેડિકલના દરવાજા દેવાઈ ગયા. બાપુ મારા કરતાં ય વધારે દુઃખી થઈ ગયા. પણ તરત જ 'ધાર્યું ઘણીનું થાય' કહી મારો સામાન બાંધવા મંડી પડ્યા. બાપુ, કે જેમને મેં ક્યારે ય રોતાં નહીં જોયેલ, તે મને એના ગળાના હાડકાને કે જેણે ઘર ને નિશાળ સિવાયની દુનિયા જોયેલી જ નહીં તેને વડોદરા સુધી સામાન સાથે એકલી જતી જોઈ ધૂસકી ઊઠયા. 'મારી પાસે ટિકીટના પૈસા હોત તો હું તને એકલી થોડી જવા દેત?' કહીને ઢગલો થઈ ગયા.

જિંદગી સાથે બથોડા લેતા, પડતા, આખડતા બાપુએ અમને બધાંને ભણાવ્યાં. જિંદગીની ઝાળ અમારા સુધી બહુ ઓછી પહોંચવા દીધી. બાપુના ભોળપણનો લાભ દુનિયાએ જરૂર ઊઠાવ્યો હશે; પણ કુદરતે એમને નથી છેતર્યા. આજે જ્યારે બાપુની આંખ ઠરે એવું અમે ભણ્યાં છીએ, પડ્યો બોલ ઝીલાય છે, ભાઈ જાણીતો ડૉક્ટર છે ને ગામના 'તું' કહેનારા પહેરણની ચાળથી ખુરશી સાફ કરી બાપુને બેસાડે છે ત્યારે ય એમના મોં પરની મસ્તીમાં એક તસુનો ય ફેરફાર નથી થયો. એના એ જ ઝભ્ભા-લેંઘા સાથે સાઈકલની સવારી, નાનકડો ફરક એટલો જ કે થીંગડાં વગર જ ! તેઓ સાઈકલને બેસીને કહે છે, 'આ બધી સમય સમયની ગત છે.' આજે પણ હું સૌથી લાડકી છું. વિશેષાધિકાર ભોગવું છું. આજે ય બાપુ મને વડોદરા આવું ત્યારે બસસ્ટેન્ડે મૂકવા આવે છે. પાછી જાઉં છું ત્યારે માથે હાથ મૂકીને જોઈ રહે છે. સામે, જાણે કહેતા હોય "બહુ ભણી, હવે ઘરે આવતી રહે." પણ મને ખાતરી છે, એ ક્યારે ય એમના મોંથી નહીં કહે; કારણ કે એ મારા બાપુ છે, જેણે મને નાનપણથી 'તને ગમે તે જ કરવું'નો મંત્ર ભણાવ્યો છે.

(એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કૉલેજ, અઠવા લાઈસ, સુરત-૩૯૫ ૦૦૧, ભારત)

આયખાના ઓવારે ગોઠબડાં ખાતાં ઘણાને અઢળક મળ્યું હશે અને કદાચ મને ઘણું ય નહીં મળ્યું હોય; પણ મને એક વાતની ખાતરી છે કે મારા જેવા ઝિંદાદિલ બાપ કો' કરમીને જ મળે.

હું સમજણી થઈ તે જ દિવસથી મેં મારા બાપુ કાસમભાઈ વીજળીવાળાને સાઈકલ પર લાદીને જિંદગીને ખેંચતા જ જોયા છે. એકવડિયો બાંધો, પાંચ-સાત થીંગડાંવાળાં કપડાં, સદાની સાથી એવી ખખડખજ સાઈકલ, અને મોઢા ઉપર દુનિયાની બાદશાહી ભોગવતા માણસનું હાસ્ય. બાપુના ચહેરા પર બારે મહિના હાસ્યની ફૂલગુલાબ મોસમ ખીલેલી રહેતી.

બાપુનું બાળપણ, અમલદારીની રોનકમાં વીતેલું; પણ એ રોનક એમની વેરણ બની. બાપુનો પ્રેમ કે માની લાગણીથી તેઓ હંમેશાં વંચિત જ રહ્યા. મા-બાપનું એક માત્ર સંતાન હોવા છતાં શેરીઓમાં અને ખેતરોમાં રખડીને મોટા થયા. એમના બાપુની ભારે ધાક (આજે પણ એટલી જ છે). પસાયતાઓની ફોજ લઈને ફરતા દાદાને બાપુ શું કરે છે, એ જાણવા-જોવાનો સમય જ નો'તો. દાદા દ્વારા લોકી પર ગુજરાતા જુલમ બાપુ ફાટી આંખે જોયા કરે ને તેર-ચૌદ વર્ષની વયે જ આ ફાટી આંખોએ બાળપણને ટપક કરતું ટપકાવી દીધેલ ક્યાંક અજાણી ભોં'પર. ભીતર સંકોજાતા બાપુએ 'રૂપિયો કેમ થાય છે એ ખબર પડે છે?' નો જવાબ આપવા સાઈકલ પકડી લીધી અને આ સાઈકલ બાપુને એવી જળોની જેમ વળગી છે કે હમણાં એકસઠમે વર્ષે ભાઈએ પરાણે છોડાવી ત્યારે છૂટી.

પ્રસંગોપાત વડપણનું છૂટા હાથે દાન કરતા દાદાની અમલદારશાહી સ્વારાજ આવતાં ગઈ. એ જ અરસામાં બાપુનાં લગ્ન થયાં. એમની પાસે ન મળે ભણતર કે ન મળે વ્યવહારબુદ્ધિ. બાપે પણ નિશાળની પગથાર ભાળેલી નહીં. પણ બાપુ પાસે જમા ખાતે ખુદા પરનો અડગ વિશ્વાસ અને કોઈને ય છેતરવાનું મન ન થાય એવું ભોળપણ ભારોભાર હતું. આવા સધ્ધર ખાતા પર કયો ધંધો ચાલે? બાપુ પાસેથી સાંભળેલી વાતો મુજબ એ વર્ષોમાં બાપુ સાઈકલ પર આજુબાજુનાં ૨૫-૩૦ ગાઉનાં ગામડાંઓમાં મોસમે મોસમની ચીજો વેચતા. બરફથી માંડીને બોર સુધીની ફેરી કરી પણ તો ય હાડલાંઓએ કુસ્તી બંધ ન કરી. એકાંતરે બાપુ ધંધા બદલતા હતા; પણ એમનું તકદીર બદલવાનું નામ નહોતું લેતું, આવું જ ચાલ્યું ૧૦-૧૨ વરસ. આવક હતી એટલી જ રહી ને અમારા કુટુંબની સંખ્યામાં અમારાં પાંચ ભાઈબહેનોનો ઉમેરો થયો. જિંથરી રહેવાનું ને બાપુ છેક ધોળા સુધી સાઈકલ પર જાય. ધોળાના શેઠે એમને છાપાં વેચવા આપ્યાં અને બાપુની સ્થિતિમાં એક સ્થિરતાનો વળાંક આવ્યો. એક-બે વરસ પછી ધોળાના શેઠે સોનગઢ ખાતેની એજન્સી જ બાપુને આપી દીધી. ૯ જણા ખાવાવાળા ને ૪૦૦ રૂપિયા મહિને મળે. બા અને બાપુને બે છેડા ભેગા કરવા એ નેવનાં પાણી મોભે ચડાવવા જેવું લાગે. બા બીચારી છાણાં-બળતણ, સીવવાનું, ખેત-મજૂરી વગેરે કર્યે જ રાખે; પણ તો ય ચાદર ટૂંકી જ પડે. જે ઉમરે છોકરાં નિશાળેથી આવીને માને ચુપચાપ બેઠેલી જોઈ સમજી જાય કે, 'નકકી કશુંક હશે.' ત્યારે અમે સમજી જતાં કે મા ચુપચાપ બેઠી છે તે 'નકકી આજે કંઈ જ નહી હોય.' ને કંઈ પણ બોલ્યા વગર જ થેલા મૂકી રમવા દોડી જતાં. લોકો કહે છે, હડાપણની દાઢ સોળ-સત્તર વર્ષે ઊગે છે; પણ અમને ભાઈ-બહેનને તે સાત-આઠ વર્ષની ઉમરે જ ફૂટી ગયેલી. બાળપણને બહુ વહેલું હળવેથી 'આવજો' કહી દીધેલું. અને આ બધું છતાં અમે કોઈ નાસ્તિક ન થયાં. આસ્તિક થયાં તેનું મૂળ કારણ બાપુ. રાતે રમીને આવીએ ત્યારે બા-બાપુ ખાવાની કંઈ વ્યવસ્થા કરી બેઠાં જ હોય. મને યાદ નથી અમે ક્યારે પણ ભૂખ્યાં સૂતાં હોઈએ. રોજ રાતે આવું શાહી ભોજન આરોગી વિક્રમરાજના સિંહાસને બેઠા હોય એમ ફળિયામાં બેઠા બેઠા બાપુ ભવિષ્યનાં રંગીન સપનાંને શબ્દોના તારે પરોવતા જાય. એક સીવવાનો સંચો લેવો છે, એક સાઈકલ ... યાદી લંબાતી જાય ને બાના હોઠ પરનું હાસ્ય પણ લંબાતું જાય. એને આવતી કાલની આવનારની સાંજ દેખાય. પણ બાપુને એવી કોઈ ચિંતા વળગે નહીં. કીડીને કણ ને હાથીને મણ આપનાર હજાર હાથવાળા પર એને ભારોભાર વિશ્વાસ. 'આજે આપ્યું તે કાલે ભૂખ્યાં થોડાં સૂવાડશે?' 'નસીબમાં હોય તે થાય જ' આ બધા બાપુના તકિયાકલામ.

બાપુની એક ખેવના જે ઝંખનાનું રૂપ પકડી ગયેલી તે એ કે અમને ભાઈ-બહેનોને ભણાવવાં, એને માટે ભલે પછી તૂટી જવું પડે અને એમના

સૂકલકડી શરીરને એમણે તોડી પણ નાખ્યું. રાજકોટથી ભાવનગરની સાઈકલ રેસમાં માત્ર ૧૦૦૦ રૂપયતી માટે ઝંપલાવ્યું ને શિહોરનું ફાટક નડતાં ત્રીજા નંબરનું માત્ર પ્રમાણપત્ર પકડી હસતાં હસતાં ઘરે આવેલા.

સાભાર

પન્ના નાયકથી પ્રિયા તેંદુલકર અને બેનગીર ભુટ્ટોથી મણિબહેન પટેલ જેવી ૪૬ દીકરીઓએ પોતાના પિતા વિષે લખેલ સ્મરણોના આ પુસ્તક વિષે ગુણવંત શાહ લખે છે : 'મોગરાની મહેક, ગુલાબની ભવ્યતા અને પારિજાતની દિવ્યતા કોઈ ઝાકળબિંદુમાં એકઠી થાય ત્યારે પરિવારને દીકરી પ્રાપ્ત થાય. આ પુસ્તક વાંચનારાઓને પ્રત્યેક પાન પર ઝાકળબિંદુના અસ્તિત્વની અનુભૂતિ થશે. એ ઝાકળબિંદુનું નામ છે દીકરી. ...'

'કોણ કહે છે કે કે ગુજરાતી સાહિત્ય વંચાતું નથી? છ જ માસના ગાળામાં આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ થઈ છે.'--સંજય વૈદ, સંપાદક.

'થે-ક યુ પપ્પા' : સંપાદકો : અમિષા શાહ - sampark97@yahoo.com અને સંજય વૈદ - the35mm@gmail.com (પ્રાપ્તિસ્થાન : આર.આર.શેઠ - ૧૧૦/૧૧૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કેશવબાગ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨ - ઈ-મેઈલ : sales@rrsheth.com - પાનાં - ૨૪૬ : મૂલ્ય- રૂ. ૨૫૦ : વિદેશમાં- ડૉલર દસ

લેખિકા પરિચય

શરીફાબહેનનો જન્મ ૪થી ઑગસ્ટ ૧૯૬૨માં ભાવનગર જિલ્લાના અમરગઢમાં થયો. એમણે વડોદરાની એમ.એસ.યુનિવર્સિટીમાંથી બી.ફાર્મ થયા પછી બી.એ. અને એમ.એ. કર્યું. કૉલેજમાં પ્રથમ વર્ષથી તે એમ.એ. સુધી સઘળી પરીક્ષાઓમાં તેઓ હંમેશાં પ્રથમ ક્રમે રહેતાં આવ્યાં. ઘણી શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી રહી અને એમ.એ.ની પરીક્ષામાં તો સુવર્ણચંદ્રક પણ મેળવ્યો. શિરીષ પંચાલના માર્ગદર્શન હેઠળ તેમણે 'ટૂંકી વાર્તામાં કથનરીતિનો અભ્યાસ' ઉપર ૧૯૯૪માં પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી. ૧૯૯૧થી તેઓ સુરતની એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં ગુજરાતીનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપે છે.

આમ, વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં સ્નાતક થઈને આર્ટ્સના ક્ષેત્ર તરફ વળી જનારાં શરીફાબહેન વીજળીવાળાએ ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અને ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપિકા તરીકે અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે. અનુવાદ, લેખન અને વિવેચન ત્રણે ક્ષેત્રે તેમનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. ઘણી સાહિત્યિક સંસ્થાઓ તરફથી એમને એમનાં વિશીષ્ટ અને નિર્ભીક સર્જનોને બદલ ઈનામો અને પારિતોષીકો દ્વારા સ્વીકૃતિ મળતી રહી છે. તેમનાં લખાણમાં સચ્ચાઈ અને નીડરતા ભારોભાર છલકાય છે.

--ઉત્તમ ગજજર અને બળવંત પટેલ

(સદ્ભાવ : 'સન્ડે ઈ-મહેફીલ' -- વર્ષ : બે -- અંક : ૮૫ -- જાન્યુઆરી ૨૧, ૨૦૦૭ : સાભાર અક્ષરાંકન - જુગલકિશોર વ્યાસ)

દિવસના મોટા ભાગના કલાકો એમના સાઈકલ પર જ જતા. વહેલા પાંચ વાગ્યે ઊઠી એક આખી તપેલી ચા ગટગટાવી નીકળી પડે. એમની ખખડખજ સાઈકલ પર ખુલ્લે ગળે કંઈ લલકારતા હોય, કંઈ પણ ચાલે, એક વાર મેં એમને 'દુનિયા કા મેલા, મેલે મેં લડકી...' ગાતા ટોકેલા. પણ એમને ખબર નહોતી કે તેમણે એવું કશું ગાયેલું; છતાં એમની હંમેશની આદત મુજબ એ મારી સામે હથિયાર ટેકવી દે. 'હવે નહીં ગાઉં.' પણ બીજે દહાડે એના એ. આજુબાજુનાં ગામોમાં બાપુ માટે એક કહેવત કે 'સવારે ઊઠીને કાસમભાઈનું મોઢું જોનારનો દિવસ સુધરી જાય.'

મા-બાપને મન બધાં જ સંતાન સરખાં જ હોય છતાં એકાદ સંતાન પર વિશેષ ભાવ રહેવાનો જ. બાપુના વિશેષ ભાવની અધીકારિણી હું બનેલ. નાનપણથી જ. ભાઈબહેનો મને 'બાપુના ગળાનું હાડકું' કે 'ચમચો' કહી ખીજવે. ઈર્ષા કરે. બાપુને ફરિયાદ કરું તો હસીને ટાળી નાખે. એ ઘણું ય નકકી કરે પક્ષપાત નહીં કરવાનો; પણ એમનાથી રહેવાય નહીં. જો કે આની પાછળ આજે મને એ કારણ દેખાય છે કે હું બાની સામું બહુ બોલતી પરિણામે મોટા

(અનુસંધાન પાનાં 22 પરે)